

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE ISTORIE

TEZĂ DE DOCTORAT

*FORTIFICAȚII MINORE
ÎN SPAȚIUL BALCANO-DUNĂREAN DE LA
DIOCLETIAN LA IUSTINIAN*

- REZUMAT -

Coordonator științific,

Prof. dr. ALEXANDRU SUCEVEANU

Doctorand,

CONSTANTIN BĂJENARU

BUCUREȘTI
2007

CUPRINS

INTRODUCERE.....	3
I. ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ ȘI MILITARĂ ÎN DIOCEZELE DACIA ȘI THRACIA (SEC. IV-VII P.CHR.)	4
1. Organizare administrativă: dioceze, provincii, orașe.....	4
2. Organizare militară.....	5
II. CONSTRUCȚIA ȘI REFACEREA DE DRUMURI ȘI FORTIFICAȚII ÎN DIOCEZELE DACIA ȘI THRACIA ÎN EPOCA ROMANO-BIZANTINĂ : SURSE LITERARE, EPIGRAFICE ȘI ARHEOLOGICE.....	7
1. Drumuri.....	7
2. Fortificații - surse literare și epigrafice.....	9
3. Fortificații - surse arheologice.....	13
3.1. Fortificații mari.....	
3.2. Fortificații mijlocii.....	
III. FORTIFICAȚII MINORE ÎN IMPERIUL TÂRZIU.....	14
1. Terminologie, tipuri de fortificații.....	14
2. Origini elenistice și romane timpurii.....	16
3. Evidența regională	19
3.1. Provinciile occidentale.....	
3.2. Peninsula Balcanică, zona de sud.....	
3.3. Provinciile orientale.....	
3.4. Africa.....	
IV. FORTIFICAȚII MINORE ÎN DIOCEZELE DACIA ȘI THRACIA.....	23
1. Repertoriul fortificațiilor.....	23
2. Tipologie, cronologie, elemente de arhitectură și organizare a spațiului.....	23
2.1. Turnuri (<i>turres/pyrgoi</i>).....	
2.2. Fortificații de tip <i>burgus</i>	
2.3. Fortificații de tip <i>quadriburgium</i>	
2.4. Fortificații de tip <i>castellum minor</i>	
CONCLUZII	36

INTRODUCERE

Studierea activităților constructive și a arhitecturii militare din perioada romano-bizantină este reflectată de o bogată literatură științifică, însă nivelul de cunoaștere al acestei teme este mult inferior dacă îl comparăm cu cel al perioadei Principatului. Chiar dacă arheologia ultimelor decenii a adus contribuții importante în acest domeniu, în multe studii se perpetuează o viziune schematică asupra datării fortificațiilor sau a evoluției arhitecturii militare, bazată în special pe izvoare literare și epigrafice, dar și pe o greșită interpretare a datelor arheologice. Astfel, s-a ajuns ca la datarea fortificațiilor militare sau urbane, în lipsa unor dovezi epigrafice clare și fără o analiză minuțioasă a materialului arheologic, să se prefere atribuirea lor unei perioade sau alteia numai în funcție de analogiile găsite în literatura de specialitate (și aceasta fără o abordare critică).

Pornind de la aceste constatări, teza de față încearcă să sistematizeze datele disponibile privitoare la unele fortificații considerate minore (adică cu o suprafață redusă), răspândite pe teritoriul diocezelor Dacia și Thracia în perioada cuprinsă între ultimul sfert al sec. III și sec. VI p.Chr., și să aducă un aport la cronologia acestor fortificații care nu de multe ori a născut controverse. Abordarea este una critică, bazată mai ales pe rezultatele cercetărilor arheologice, care în multe cazuri s-au dovedit a fi insuficiente sau greșit interpretate.

Autorii care s-au ocupat de cercetarea fortificațiilor romane târzii (M. Biernacka-Lubanska, R. Brulet, S. Torbatov, V. Dinčev) au încercat să împartă o diversitate de asemenea construcții defensive pe diferite criterii: Mai întâi, este utilizat

- criteriul geografic: fortificații situate pe limes, pe litoral sau în interiorul provinciilor.
- criteriul funcțional: unii autori disting între fortificații de tip urban, fortificații militare și rutiere, fortificații rurale, alții între fortificații regulate (de coastă, rutiere) și fortificații neregulate (rurale).

Cea mai nouă sinteză cu privire la fortificațiile din diocezele Dacia și Thracia, dar cu referire doar la perioada sec. V-VI și excluzând fortificațiile urbane, aparține lui, care le împarte în trei categorii :

- așezări fortificate (incluzând aici așezările cu caracter semiurban, de peste 1 ha, și "satele fortificate", cu suprafața sub 1 ha) ;
- fortificații militare (fără a se da o limită a suprafeței);
- alte tipuri (refugii, așezăminte creștine, vile, complexe rezidențiale).

Nici una din aceste clasificări nu rezolvă însă problemele care apar în definirea statutului anumitor așezări care beneficiază de un zid de incintă. Știut fiind că în perioada romano-bizantină, mai ales în sec. V-VI, distincția dintre oraș și cetate (castru, fortificație) se diluează treptat, cred că nu se pot alcătui tipologii de fortificații pe criteriul funcțional sau de statut juridic.

De aceea, o mai justă împărțire a fortificațiilor romano-bizantine ar putea fi făcută în funcție de mărimea lor, în acest fel evitând o serie de neclarități care pot apărea atunci când se operează pe criterii funcționale sau morfologice. Pentru diocezele Dacia și Thracia, păstrând limita de 5 ha propusă de V. Dinčev pentru o fortificație urbană, care mi se pare destul de aproape de realitățile epocii, dar care nu este întotdeauna „respectată” de realitățile din teren, se pot deosebi trei categorii:

- fortificații mari (cu o suprafață de peste 5 ha);
- fortificații mijlocii (între 1 și 5 ha);
- fortificații minore (sub 1 ha).

Fortificațiile mari sunt în general cele urbane, dar printre ele se strecoară și unele baze militare. În categoria de mijloc se pot încadra diverse tipuri de așezări fortificate, de la cele militare (*castra, castella*) până la cele cu caracter semiurban sau rural. Mai rar se încadrează în aceste limite așezări urbane (în general dintr-o epocă mai târzie, sec. V-VI), unele fortificații rutiere sau refugii, reședințe fortificate, dar și centre comerciale (*emporium*) sau centre de producție (miniere mai ales).

Cea de-a treia categorie, a fortificațiilor minore, este formată din două mari tipuri, departajate clar de caracterul ocupației: fortificațiile militare și rutiere, respectiv așezările fortificate rurale. În aceeași categorie pot fi incluse o serie de refugii, unele centre comerciale și de producție și diverse reședințe fortificate (vile, palate, biserici, mănăstiri).

Subiectul tezei de față îl reprezintă fortificațiile minore de tip militar și rutier, cărora le-am adăugat reședințele fortificate. Acestea formează un grup destul de omogen, care se deosebește net de grupul micilor așezări fortificate din mediul rural sau de refugii prin cel puțin trei trăsături:

- planul regulat (cu abateri minore);
- prezența constantă a elementelor de arhitectură militară (turnuri, porți, poterne, scări de acces etc.) sau de organizare regulată a spațiului (barăci);
- tehnica de construcție în manieră clasică (*opus quadratum*, *opus mixtum*, etc.), obligatoriu folosirea mortarului.

Am considerat că numai un studiu care să cuprindă date de pe un teritoriu cât mai întins poate să extragă concluzii pertinente. Diocezele Dacia și Thracia oferă o imagine de ansamblu asupra construcțiilor defensive romano-bizantine în peninsula Balcanică, cercetătorii acestui fenomen identificând și anumite trăsături specifice zonei. Însă referințele la fortificații de același tip cunoscute în alte regiuni ale Imperiului (mai ales cu acelea care au beneficiat de o cercetare arheologică) sunt absolut necesare pentru încadrarea cronologică a construcțiilor balcanice.

Frecvența extraordinară a acestor mici fortificații în Imperiul târziu este deja un fapt bine cunoscut. Studiarea lor poate rezolva unele aspecte mai puțin cunoscute ale arhitecturii militare târzii și ale vieții economice și sociale. Precizările cronologice pot aduce un aport la datarea altor fortificații din această perioadă, prin identificarea unor trăsături constructive și ale unor tipologii de instalații defensive precum turnurile și porțile. Repartiția în teren a fortificațiilor minore poate contribui la înțelegerea fenomenului dislocării efectivelor militare, atât la frontiere cât și în interiorul provinciilor. Aceeași repartiție în teren transformă aceste construcții în adevărate jaloane pentru identificarea unor drumuri antice, cazul faimoasei *Strata Diocletiana* din Orient fiind elocvent.

Din punct de vedere al conținutului lucrării am considerat necesar un capitol care să prezinte organizarea administrativă și militară a provinciilor balcanice, ca o introducere în cadrul geografic, administrativ și militar în care apar asemenea fortificații. Urmează apoi un inventar al drumurilor și fortificațiilor (mari și mijlocii) din cele două dioceze, așa cum apar ele în sursele literare, epigrafice și arheologice, pentru a avea o imagine de ansamblu asupra activității constructive din această perioadă și pentru a identifica acele fortificații care prin caracteristicile lor pot ajuta la încadrarea cronologică a fortificațiilor mici. La fel de important mi se pare un capitol care să prezinte stadiul actual al cunoștințelor privitoare la fortificațiile de care ne ocupăm (terminologie, tipologie, rădăcini anterioare epocii romano-bizantine), din care să nu lipsească un alt inventar, de data aceasta al fortificațiilor minore din Imperiu (atât cât au dispus referințele bibliografice avute la îndemână), la fel de necesar pentru stabilirea de analogii cu situația din Balcani. Capitolul de bază al lucrării se structurează în jurul unui repertoriu de situri, apoi pe o tipologie și o cronologie a fortificațiilor și un comentariu asupra elementelor de arhitectură militară și de organizare a spațiului (turnuri, porți, scări etc.).

CAP. I. ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ ȘI MILITARĂ ÎN DIOCEZELE THRACIA ȘI DACIA (SECOLELE IV-VII p.Chr.)

1. ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ: DIOCEZE, PROVINCII, ORAȘE

După depășirea crizei de la mijlocul secolului al III-lea configurația administrativă a zonei balcanodunărene este modificată încă din timpul lui Aurelian (270-275). Retragerea din Dacia l-a determinat să înființeze la sud de Dunăre o nouă provincie cu același nume, prin restrângerea teritoriilor vechilor provincii Moesia Superior, Moesia Inferior și Thracia.

Reformele administrative începute de Diocletian și continuate de Constantin cel Mare au avut ca rezultat o nouă configurația administrativă a peninsulei Balcanice. Partea de est aparține prefecturii Orientului și a fost încadrată în **dioceza Thracia**, împărțită în șase provincii: Europa, Rhodope, Thracia, Haemimontus, Moesia Secunda și Scythia. Partea de vest aparține prefecturii Illyricum, aici

fiind creată **dioceza Moesia**, care avea în componență 10 provincii: Achaia, Thessalia, Macedonia, Epirus Vetus, Epirus Nova, Praevalis, Dardania, Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis și Moesia Prima.

În vremea lui Constantin sau cel târziu la mijlocul secolului al IV-lea dioceza Moesiei a fost împărțită în două dioceze mai mici: provinciile sudice (Achaia, Thessalia, Macedonia, Epirus Vetus, Epirus Nova, cărora li s-a adăugat Creta) au fost încadrate în **dioceza Macedonia**, în timp ce provinciile nordice (Praevalitana, Dardania, Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis și Moesia Prima) au fost cuprinse în **dioceza Dacia**.

Organizarea administrativă la începutul secolului al VI-lea este foarte clar reliefată de Hierocles, în al său *Synecdemos*. Astfel, în peninsula Balcanică apar acum doar două dioceze: Thracia (*Thrakike*), cu provinciile Europa, Rhodope, Thracia, Haemimontus, Moesia Secunda și Scythia, și dioceza Illyricum (*Illyrikon*), cu provinciile Macedonia Prima, Macedonia Secunda, Thessalia, Hellas, Creta, Epirus Vetus, Epirus Nova, Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Dardania, Praevalis, Moesia Prima și Pannonia. Se poate observa că în partea de vest nu mai sunt amintite vechile dioceze Dacia și Macedonia, provinciile de aici fiind încadrate împreună cu ceea ce a mai rămas din Pannonia (teritoriul din jurul orașului Sirmium) într-o mare formațiune administrativă care se numea Illyricum.

În epoca lui Justinian organizarea administrativă a provinciilor balcanice rămâne în general aceeași, deși au fost tentative de reconfigurare a poziției anumitor teritorii. Două momente importante sunt de menționat în această perioadă: promovarea orașului Justiniana Prima la statutul de arhiepiscopie în Illyricum și crearea districtului *Quaestura Exercitus*.

Cea mai importantă noutate apare însă în anul 536, când o circumscripție care grupa provinciile Moesia Secunda, Scythia, Insulele Cyclade, Caria și Cipru este pusă sub autoritatea unui *quaestor Iustiniani exercitus*, având sediul la Odessos. Cu privire la atribuțiile acestei formațiuni s-au exprimat mai multe opinii, în general fiind admis caracterul militar al acesteia, un instrument de întărire a frontierei dunărene în fața pericolului tot mai mare exercitat de barbari.

Orașul și teritoriul său reprezenta ultima subdiviziune administrativă în cadrul unei provincii. Pe parcursul secolelor IV-VI se produce trecerea autorității administrative orășenești dinspre *curiales* către episcopi, iar teritoriile urbane sunt în același timp circumscripții ecleziastice. O schimbare majoră în epoca romano-bizantină este și faptul că un oraș nu mai este considerat ca atare în virtutea vechiului *ius civitatis*, ci se individualizează prin edificiile publice pe care le deține. V. Dintchev a alcătuit o clasificare a orașelor din diocezele Dacia și Thracia, având drept criteriu de bază suprafața apărută de zidul de incintă, care ar trebui considerată și un indiciu al numărului de locuitori.

În continuare sunt prezentate fiecare provincie în parte, cu precizarea granițelor și a principalelor orașe cunoscute din sursele literare și arheologice.

2. ORGANIZAREA MILITARĂ

Armata celor două dioceze era condusă de un *magister militum per Thracias*, respectiv de *magister militum per Illyricum*, ambii cu rang de *vir illustris*. Aceștia aveau comanda supremă a trupelor comitatense și tot lor li se subordonau *duces* ai provinciilor de graniță. Înainte de înființarea acestei funcții (la sfârșitul sec. IV) se pare că, cel puțin pentru dioceza Thraciei, armata era condusă de un *comes rei militaris per Thracias*, amintit de altfel de Ammianus Marcellinus. În sec. IV sunt amintite de aceeași Notitia Dignitatum trei baze permanente ale unor trupe de manevră: *cohors IV Gallorum* la *Ullucitra* (în provincia Rhodope), *cohors I Aureliana* la *Sub Radice-Viamata* și *cohors III Valeria Bracarum* la *Drasdea* (provincia Thracia). Cel mai probabil aceste trupe reflectă organizarea timpurie, dioclețianică, a armatei de manevră și foarte probabil erau în subordinea aceluia *comes per Thracias*. Trupele comitatense erau răspândite în toate orașele din interiorul provinciilor, inclusiv cele de pe litoralul vest-pontic. Cunoaștem din surse epigrafice asemenea garnizoane la Anchialos (*vexillatione equitum Dalmatarum comitatensium Anchialitana*), Odessos (*Constantini seniores*), Tomis (*cuneus Dalmatarum?*, *sagittarii iuniores*), Histria (*vexillatio catafractariorum*), Ulmetum (*lanciarum iuniores*).

În dioceza Daciei Notitia Dignitatum menționează în subordinea lui *magister militum per Illyricum* trupele de *pseudocomitatenses Scupenses, Ulpianenses* și *Merenses*, semn că acestea proveneau din cele trei orașe ale provinciei.

Armata de frontieră era condusă de câte un *dux* pentru fiecare dintre cele patru provincii dunărene. Aceștia aveau la început rang de *vir perfectissimus*, pentru ca pe parcursul sec. IV și la începutul sec. V să fie promovați la rang de *vir clarissimus* și apoi de *vir spectabilis*. Primul duce cunoscut este cel al provinciei Scythia, Aurelius Firminianus, care apare într-o inscripție de la Tomis databilă după cei mai mulți cercetători în timpul primei Tetrarhii (anii 293-305), dar nu poate fi exclusă și o datare ceva mai târzie (305-311).

Câte două legiuni erau cantonate în fiecare provincie: *IV Flavia* (Singidunum) și *VII Claudia* (Viminacium) în Moesia Prima, *XIII Gemina* (Ratiaria) și *V Macedonica* (Ratiaria) în Dacia Ripensis, *I Italica* (Novae) și *XI Claudia* (Durostorum) în Moesia Secunda, *I Iovia* (Noviodunum) și *II Herculia* (Troesmis) în Scythia.

Numeroase trupe auxiliare erau răspândite în castre și castele de pe limes. Notitia Dignitatum, care reflectă situația de la sfârșitul sec. IV – începutul sec. V, ne înfățișează un tablou elocvent al repartitiei acestora. Astfel, în Moesia Prima, pe lângă cele două legiuni cu sediile la Singidunum și Viminacium, cele mai importante castre pentru trupe auxiliare erau, de la vest la est: *Tricornium* (Ritopek), *Aureus Mons* (Seona), *Margum* (Kulič), *Contra Margum* (*Castra Augustoflavianensis*), *Lederata* (Ram), *Pincum* (Veliko Gradište), *Cuppae* (Golubac), *Novae* (Čezava) și *Taliata* (Donji Milanovac).

Limesul Daciei Ripensis se baza pe cele două legiuni aduse din Dacia: *legio XIII Gemina* (la Ratiaria) și *legio V Macedonica* (la Oescus), ale căror efective erau plasate, alături de numeroase trupe auxiliare, într-o serie de castre și castele. De la est la vest acestea sunt: *Translucus* (Hajdučka Vodenica?), *Dierna* (Orșova), *Transdierna* (Tekija), *Transdrobeta* (Kostol), *Aegeta* (Brza Palanka), *Burgonovo*, *Dorticum* (Vrâv), *Crispitia*, *Bononia* (Vidin), *Almus* (Lom), *Cebus* (Gorni Cibăr), *Augustae* (Hârlec), *Variana* (Leskovec), *Utus* (Milkovica), dar și altele neidentificate, precum *Transalba* și *Siosta*.

În Moesia Secunda sectoarele de limes erau împărțite între legiunile de la Novae și Durostorum, fiecare cu câte două pedaturi: *legio I Italica* la Novae și *Sexaginta Prista*, *legio XI Claudia* la Durostorum și *Transmarisca*. Trupele auxiliare erau înșirate de la vest la est în următoarele castre: *Ansamus* (Čerkovica), *Securisca* (Bjala Voda), *Dimum* (Belene), *Iatrus* (Krivina), *Trimammium* (Mečka-Stălpiște), *Mediolana*, *Sexaginta Prista* (Ruse), *Tegra* (Marten), *Appiaria* (Rjahovo), *Transmarisca* (Tutrakan), *Candidiana* (Malăk Preslavec), *Tegulicium* (Vetren), *Durostorum* (Silistra), *Cimbriana* (Gura Canliei), *Altinum* (Oltina) și *Sucidava* (Izvoarele).

Apărarea limesului scythic era asigurată în primul rând de cele două legiuni înființate de Diocletian. Conform Notitiei Dignitatum, acestea aveau efectivele împărțite în câte două pedaturi: *legio I Iovia* avea bazele la Noviodunum și Aegyssus, iar *legio II Herculia* la Troesmis și Axiopolis. Unitățile auxiliare staționate pe limesul scythic se compuneau din *cunei* și *milites* repartizați în fortificațiile de la *Sacidava* (Muzait), *Flaviana* (Rasova), *Axiopolis* (Cernavodă), *Capidava* (Capidava), *Carsium* (Hârșova), *Cius* (Gârliciu), *Beroe* (Piatra Frecăței), *Troesmis* (Iglița), *Arrubium* (Măcin), *Dinogetia* (Garvăn), *Noviodunum* (Isaccea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsovia* (Mahmudia), *Talamonium* (=Halmyris, Murighiol) și *Gratiana* (Dunăre de Jos?).

Un aport important la cunoașterea dislocării efectivelor armatei de frontieră este oferit de studiul cărămizilor ștampilate. O sistematizare a acestora pentru provinciile Dacia Ripensis și Moesia Secunda a fost realizată de T. Sarnowski, care distinge patru mari etape cronologice: Diocletian / Tetrarhie (284-311), Constantin (311-337), Constans / Constantius II (337-361) și Valentinian I / Valens (364-378).

În organizarea militară a provinciilor danubiene un rol important l-a avut și flota. O dată cu reorganizarea administrativă și militară a provinciilor dunărene este de presupus că a fost divizată și marea unitate navală din perioada Principatului, *classis Flavia Moesica*. Pentru fiecare sector de limes se formează unități distincte.

CAP. II. CONSTRUCȚIA ȘI REFACEREA DE DRUMURI ȘI FORTIFICAȚII ÎN DIOCEZELE DACIA ȘI THRACIA: SURSE LITERARE, EPIGRAFICE ȘI ARHEOLOGICE

1. DRUMURI

Rețeaua rutieră a provinciilor balcanice s-a dezvoltat în timp și are la bază vechile drumuri naturale folosite de populațiile locale, apoi drumurile de coastă de pe litoralul Mării Negre, al Mării Egee și al Mării Adriatice, folosite de grecii din colonii. Drumurile militare romane construite treptat, pe măsură ce au fost constituite provinciile, reprezintă axele de bază ale acestui sistem rutier. Pe lângă acestea se dezvoltă în sec. II-III alte drumuri principale, a căror structură este foarte bine reliefată de itinerariile antice. În sec. IV dar și mai târziu se produc o serie de modificări ale axelor de comunicare, datorate în principal schimbărilor din organizarea militară a provinciilor și înmulțirii fortificațiilor (baze ale trupelor de manevră, centre de aprovizionare, fortificații rutiere, etc.), dar și dezvoltării de noi centre urbane sau apariției unor reședințe imperiale. Aceste modificări fac să crească importanța unor drumuri până atunci secundare.

Pentru a avea o imagine de ansamblu a rețelei de drumuri din diocezele Thracia și Dacia am încercat o sistematizare a datelor de care dispunem la ora actuală. Pe baza acestor informații cred că se pot distinge patru categorii de drumuri:

1. Drumul danubian și drumurile strategice (*viae militares*) transbalcanice;
2. Drumurile de coastă (litorale);
3. Drumurile interprovinciale;
4. Drumurile provinciale și regionale (*semitae*).

Drumul danubian se confunda de altfel cu frontiera imperiului, între Singidunum și gurile Dunării. Itinerariile antice înregistrează pe acest drum cele mai importante castre și castele, dar și unele stații rutiere. Întreținerea arterei danubiene este o preocupare constantă a împăraților din perioada Dominatului, îndeosebi în vremea Tetrarhiei și a lui Constantin cel Mare, dar și mai târziu, în timpul lui Justinian, când sunt refăcute o mare parte din fortificațiile vechi și se construiesc altele noi.

În prima categorie intră și cele două mari **drumuri transbalcanice** menționate în majoritatea izvoarelor antice, adevărate punți de legătură între Occidentul și Orientul roman. Cel mai vechi este *Via Egnatia*, care a fost construit încă din sec. II a.Chr. cu scopul de a scurta distanța dintre Italia și Orient. Itinerariile și miliarii descoperiți pe traseul ei denotă atenția acordată de împărații din sec. IV pentru întreținerea acestei rute. Punctul de plecare era pe coasta adriatică, de la *Dyrrachium* sau *Apollonia*, iar punctul terminus era orașul *Perinthos* (devenit *Heraclea*).

Drumul central transbalcanic, care lega zona Dunării mijlocii de Constantinopol, este cel mai important pentru istoria acestor provincii în sec. IV-VI. Pe traseul acestei artere vitale pentru autoritatea imperială, cu punct de plecare la Viminacium și trecând prin cele mai importante orașe balcanice (Naissus, Serdica, Philippopolis, Hadrianopolis) sunt înregistrate de itinerariile antice 62 de stații (foarte multe *mansiones* și *mutationes* sunt înregistrate de Itinerarium Burdigalense).

Drumurile de coastă sunt legate intrinsec și de navigația de-a lungul litoralului Mării Adriatice și al Mării Negre. Drumul adriatic asigură legătura pe coasta dalmată cu Aquileia; amintim aici doar stațiile menționate de Tabula Peutingeriana pe segmentul Epidaurus (Dalmatia) – Dyrrachium (Epirus Nova), în porțiunea corespunzătoare provinciei Praevalitana: *Epidaurus* – *Resinium* (Risan) – *Ulcinium* (Ulcinj) – *Batua* – *Scodra* (abatere de la drumul de coastă) – *Lissus* – *Dyrrachium*.

Drumul pontic este figurat în itinerarii ca o prelungire a celui danubian. De la nord la sud apar următoarele stații: *Vallis Domitiana* (Agighiol?) – *Ad Salices* (6 Martie?) – *Histria* – *Tomis* – *Stratonis* (Cap Tuzla) – *Amlaidina* (23 August) – *Callatis* – *Timum* – *Tirisis* (Kaliakra) – *Bizone* (Kavarna) – *Dionysopolis* – *Odessos* – *Erite* (Dolni Bliznjak) – *Templum Iovis* (Obzor) – *Mesembria* – *Anchialos* – *Apollonia* – *Thera* – *Buatico* – *Scyllam* – *Philia* – *Thimea* – *Sycas*. Se pare că era mai mult utilizat sectorul cuprins între gurile Dunării și Apollonia, partea dinspre sud, către Constantinopol, fiind mai greu accesibilă. Grijă pentru

întreținerea acestui drum este demonstrată și de numeroșii stâlpi miliari din perioada Tetrarhiei sau de la Licinius și Constantin descoperiți pe tronsonul Histria – Apollonia.

Trecând la cea de-a treia categorie – **drumurile interprovinciale** – trebuie spus că acestea se configurează pe o axă aproximativ N-S în funcție de cele trei drumuri principale (danubian, central, Via Egnatia), iar pe o axă E-V în funcție de drumurile de coastă.

Este de menționat mai întâi traseul Lissus – Naissus – Ratiaria, care era cea mai scurtă arteră între porturile de la Marea Adriatică și Dunăre. Conform Tabulei Peutingeriana pe acest drum se înșirau stațiile *Lissus – Ad Picarias – Creveni – Gabuleum – Theranda – Viciano (= Ulpiana?) – Vindenis – Ad Fines* (Kuršumlja) – *Hammeum* (Prokuplje) – *Ad Herculem* (Žitoradija) – *Naissus – Timacum Maius* (Knjaževac) – *Timacum Minus* (Ravna) – *Combustica* (Kladorup?) – *Ratiaria*.

Un drum aproape paralel cu cel dinainte, car făcea legătura între Via Egnatia și Dunăre era între Heraclea Lyncestis – Stobi – Pautalia – Serdica – Oescus. Pe traseul acestui drum sunt înregistrate stațiile *Heraclea Lyncestis – Ceramiae – Stobi – Astibos – Tranupara – Pautalia – Aelea – Serdica*. Continuarea până la Oescus, deși nu apare în itinerarii, se făcea aproape sigur pe cursul râului Iskăr (*Oescus*), trecând prin importantul centru (urban?) de la Čomakovci (*Castra Martis?*).

Drumul Thessalonica – Stobi – Scupi – Naissus (și de aici pe drumul militar către Viminacium) era o importantă arteră de circulație în Imperiul târziu, mai ales după ce Thessalonicul devine sediu al prefecturii Illyricum. Acest drum urma valea râurilor Vardar (*Axios*) și Morava (*Margus*).

Un alt drum lega Amphipolis de Serdica, urmând valea râului *Strymon* (Struma) pe direcția *Amphipolis – Skotoussa* (Siderokastro?) – *Paroikopolis* (Sandanski?) – *Neine* (Ilindenci?) – *Scaptopara* (Blagoevgrad) – *Germania* (Sapareva Banja) – *Serdica*. Nu este exclus ca o ramură a acestui drum să fi fost îndreptată către Thessalonica.

Drumul Philippopolis – Oescus, care tăia Munții Balcani prin pasul Troian, este utilizat ca o *via militaris* încă din sec. I p. Chr. și apare constant în preocupările autorităților imperiale până la sfârșitul sec. IV. Este una dintre arterele cele mai bine cunoscute din punct de vedere arheologic, pe traseul ei fiind descoperite numeroase instalații militare, mare parte dintre ele fiind identificate cu stațiile din itinerarii. Conform acestora, între cele două orașe erau următoarele stații: *Philippopolis – Viamata* (Vojnjugovo-„Gorni Stenici”) – *Sub Radice* (Hristo Danovo) – *Montemmo* (Beklemeto-„Karcovija Buk”) – *Ad Radices* (Beli Osăm/Kamen Most) – *Sostra* (Lomec) – *Melta* (Loveč) – *Doriones – Storgosia* (Pleven) – *Ad Putea – Oescus*.

Un alt drum se pare că lega Philippopolis de coasta Mării Egee. Traseul este documentat arheologic, trecând prin Munții Rodopi, cu destinația probabil Topeiros, deci în legătură cu Via Egnatia.

În itinerariile antice este menționat și drumul *Philippopolis – Ranilum – Beroe* (*Augusta Traiana*) – *Cabyle – Aquae Calidae – Anchialos*, pe care s-au găsit și o serie de stâlpi miliari (Kiril-Metodievo, Korten, Izvorište).

Drumul *Augusta Traiana – Nicopolis ad Istrum – Novae* trecea prin pasul Šipka și era lonjat de vechile *emporía* (*Discoduraterae*) sau de fortificații mai noi precum Krăn, Gabrovo, Držanovec, Kilifarevo, Veliko Tărnovo.

Drumul pe valea râului Tonzos, între *Traianopolis – Plotinopolis – Hadrianopolis – Cabyle* era o importantă axă de legătură între coasta egeeană și interiorul Thraciei, fiind amintit de itinerarii. Probabil că de la Cabyle pleca un drum către nord (spre Abrittus?), prin pasul Kotel, fiind jalonat de o serie de fortificații rutiere (Kotel) și mai târziu de unele așezări fortificate precum Gradec-„Vavovo Kale” (inscripție din vremea lui Anastasius) sau Tărgoviște (sec. V-VI).

Un drum mai puțin cunoscut din itinerarii, dar care se poate trasa pe baza identificării unor fortificații și stâlpi miliari, este cel care mergea paralel cu versanții sudici ai Munților Balcani („podbalkanski път”). Acesta urma o direcție E-V, făcând legătura între Serdica și litoralul Mării Negre. Traseul se poate reconstitui mai întâi pe direcția Ribni Vir (inscripție referitoare la construcția unui drum, datată în anii 367-375) – Pirdop (bazilică fortificată cu un *quadriburgium*, sec. V-VI). De aici drumul se lega de ruta Philippopolis-Oescus, foarte probabil la *Sub Radice* (Hristo Danovo), trecea prin dreptul fortificației de la Sopot-„Anevsko kale” și se îndrepta către fortificația de la Krăn (sec. V-VI), în apropiere de Kazanlăk și de pasul Šipka, apoi de-a lungul cursului superior al râului *Tonzos*

(Tundža) până la Sliven (*Tuida*). De aici drumul continuă spre est probabil până la intersecția cu segmentul Cabyle – Anchialos, menționat de itinerarii. Miliarul descoperit la Lozenec (datat în epoca Tetrarhiei) ar putea fi plasat la intersecția acestor drumuri, însă la fel de bine ar putea fi un punct de răscruce fortificația de la Karnobat.

Un drum important, Anchialos – Marcianopolis – Durostorum, menționat în itinerarii (*Anchialos – Cazalet – Scatrae – Panissos – Marcianopolis – Palmatae – Durostorum*), este utilizat în perioada războaielor cu goții ale lui Valens și la sfârșitul sec. VI, în timpul campaniilor armatei bizantine împotriva avarilor.

Începând cu sec. IV și mai ales în sec. V-VI capătă o importanță deosebită drumurile situate în apropierea limesului. Pe baza repartiției fortificațiilor cu rol de baze de aprovizionare a castrelor de pe limes, cred că un astfel de drum, care lega provinciile Dacia Ripensis și Moesia Secunda pe o direcție paralelă cu frontiera dunăreană, pare să fi plecat de la *Ratiaria*, urmând traseul *Montana – Tlačene – Čomakovci – Storgosia (sau Melta) – Nicopolis ad Istrum – Kovačevac – Abrittus – Palmatae*. De aici se conecta cu drumul central scythic (*Zaldapa – Tropaeum – Noviodunum*). De notat că acest drum (adevărată centură de mari fortificații interioare, baze importante pentru trupele comitatense) intersecta toate arterele importante de pe direcția N-S: *Naissus – Ratiaria, Serdica – Oescus, Philippopolis – Oescus, Augusta Traiana – Novae, Marcianopolis – Sexaginta Prista, Marcianopolis – Durostorum*.

Drumul Marcianopolis – Zaldapa – Tropaeum Traiani – Ulmetum – Ibida - Noviodunum capătă o importanță deosebită în perioada romano-bizantină, începând cu domnia lui Constantin. Nu se cunoaște traseul exact al acestui drum, dar pe baza descoperirilor de stâlpi miliari și a unor fortificații se poate postula următoarea succesiune: *Devnja (Marcianopolis) – Kipra – Novo Botevo – Paskalevo – Abrit (Zaldapa) – Cetatea (Civitas Ausdecensium?) – Adamclisi (Tropaeum Traiani) – Mircea Vodă (sau Medgidia) – Dorobanțu – Pantelimon (Ulmetum) – Râmnicu de Jos – Sarighiol de Deal – Camena (vicus Petra) – Slava Rusă (Ibida) – Mihai Bravu – Izvoarele – Niculițel – Isaccea (Noviodunum)*.

Drumuri provinciale și regionale (*semitae*) asigurau legături rapide între diverse puncte, unele dintre ele căpătând cu timpul o importanță strategică. Iată în cele ce urmează un tablou sumar cu cele mai importante drumuri provinciale.

Dacă privim cronologia stâlpilor miliari din epoca romană târzie se poate trage concluzia că avem de-a face cu cinci mari perioade de activitate intensă în domeniul construcției și refacerii de drumuri. Acestea corespund epocilor Tetrarhiei (293-305), Licinius/Constantin (308-323), Constantin și urmașii (323-340), Valentinian, Valens și Gratian (367-375) și Theodosius I (383-392), fiind de fapt sincrone cu perioadele de construcție sau de refacere a fortificațiilor.

2. FORTIFICAȚII - SURSE LITERARE ȘI EPIGRAFICE

2.1. Un nou început: reconstrucțiile post-gotice (a doua jumătate a sec. III). Urmările frecventelor atacuri barbare de la mijlocul secolului al III-lea se resimt peste tot în peninsula Balcanică. O serie întreagă de așezări, fie ele de caracter militar sau civil, fie orașe sau sate, sunt distruse și cad în ruină. Proporțiile dezastrului sunt elocvent ilustrate de faimosul pasaj din *Historia Augusta* care amintește de *excidium Histriae*, dar și de încetarea emisiunilor monetare coloniale sau de abandonarea unor ateliere de sculptură monumentală la Tomis și Odessos. Este evident faptul că zidurile de apărare ale orașelor și castrelor au avut de suferit pagube importante, pe care împărații din a doua jumătate a sec. III s-au străduit să le remedieze.

Primele măsuri de refacere sunt consemnate în timpul lui Gallienus. Este vorba de inscripțiile de la Philippopolis și Serdica privind refacerea zidurilor de incintă în vremea lui Gallienus (mai exact între anii 260-268). Tot din timpul domniei acestui împărat provin două inscripții de la Montana care atestă fie construirea unor posturi de observație (anul 256), fie ridicarea a *fundamentis* a porților și a turnurilor fortificației de către *cohors III Collecta* (în anul 258). Demn de amintit este și un text din *Historia Augusta*, care precizează că Gallienus i-a însărcinat pe comandanții Cleodamus și Athenaeus, originari din Byzantion, să se ocupe de refacerea orașelor distruse de atacurile goților veniți de pe

mare. O inscripție de la Oescus referitoare la poarta de est (*porta Utensis*) se poate pune în legătură cu refacerea incintei în această perioadă.

În timpul lui Aurelian și apoi sub Probus sunt atestate mai ales pe cale arheologică restaurarea unor ziduri de incintă (*Sucidava-Celei, Tomis*). Unii autori nu exclud interpretarea inscripției de la Durostorum, în care se menționează o victorie a împăratului împotriva carpilor, ca „Bauinschrift”, aceasta putând fi pusă în legătură cu refacerea castrului legiunii XI Claudia. O altă inscripție, care provine de la Callatis, ar putea fi pusă și ea în legătură cu o refacere a acestui oraș în timpul lui Aurelian.

Se observă din aceste mențiuni epigrafice accentul pus pe reconstruirea incintelor urbane și mai puțin pe fortificațiile militare, lucru valabil de altfel și pentru alte provincii ale Imperiului. Această observație demonstrează cred o continuitate a celor mai multe dintre castrele legionare și auxiliare, fără modificări esențiale în aspectul zidurilor de incintă. Nu trebuie omis faptul că drumurile militare au fost întreținute constant în această perioadă, dovadă fiind stâlpii miliari ridicați în vremea lui Decius (249-251, la Sinoe și Rasova) și Gallienus (Carsium, anii 255-258), prin urmare este de admis că și castrele de pe limes au fost la fel de bine întreținute (poate fiind afectate în mai mică măsură de distrugerii). Oricum răspunsul la această problemă ar trebui să fie dat de cercetările arheologice, încă insuficiente pentru această perioadă.

2.2. De la Diocletian până în perioada Valentinian/Valens (284 – 376. Noul Imperiu al lui Diocletian este marcat de la început de o activitate constructivă fără precedent, legată evident de reformele militare și administrative întreprinse în această perioadă. Scriitorii antici relatează „pasiunea fără limite” pentru construcții, după cum se exprimă Lactantius. Atenția specială acordată frontierelor de împăratul Diocletian și în general de Tetrarhi este reflectată și de unele pasaje din Eumenes, Eunapios și Zosimos.

Opera de reconstrucție a perioadei primei tetrarhii este ilustrată de cinci inscripții cu text aproape identic descoperite în cinci puncte importante ale limesului danubian: Donje Butorke, dar foarte probabil provenită din castrul de la Diana-Karataș (294-300), Sexaginta Prista (298-301), Transmarisca (297), Durostorum (post 297) și Halmyris (301-305). Nu este exclus ca din aceeași categorie să facă parte și o inscripție descoperită la Seimeni. După cum s-a afirmat este foarte clar că ne aflăm în fața unui text standard al cancelariei imperiale (*pro futurum in aeterno rei publicae praesidium constituerunt*), aplicat la fiecare punct în parte în funcție de anul în care s-a terminat construcția.

Pentru refacerile din orașe este la fel de bine cunoscută inscripția de la Tomis privind *porta praesidaria*, datată aproximativ 285-292 (IGLR, 3). Opinia tradițională este că în această inscripție este amintit același Aurelius Firminianus, *dux limitis provinciae Scythiae* dintr-o altă inscripție descoperită la Tomis (IGLR, 2), însă recent s-au exprimat îndoieli cu privire la acest lucru. C. Zuckermann și A. Lewin contestă identitatea dintre cele două personaje. În inscripția privind refacerea porții se pare că avem de-a face cu o inițiativă a cetății (*civitas Tomitanorum*), iar personajul sub patronajul căruia se execută lucrarea (C. Aurel. ?) ar putea fi un magistrat al orașului. La fel de bine poate fi vorba cred și de un *praeses* al noii provincii Scythia, dacă se ține seama de faptul că există mai multe mențiuni epigrafice care atestă o implicare susținută a guvernatorilor civili în activitatea constructivă în perioada Tetrarhiei și chiar mai târziu.

Din timpul celei de-a doua tetrarhii (anul 308) datează o inscripție pe cărămidă descoperită la Diocletianopolis „pe un zid solid”, care atestă probabil continuarea lucrărilor de construcție începute de Diocletian în acest oraș. Mai este de amintit descoperirea inscripției care atestă numele dat de Galerius palatului fortificat construit de acesta la Gamzigrad (*Felix Romuliana*). În timpul domniei comune a împăraților Licinius și Constantin (308-324) au loc alte construcții importante. Inscripția de la Tropaeum Traiani care atestă ridicarea a *fundamentis* a zidurilor cetății în timpul celor doi împărați (315-317) este un document prețios pentru legătura dintre limes și interiorul provinciei în perioada romană târzie. Expresia *ad confirmandam limitis tutelam* arată importanța fortificațiilor din interiorul provinciilor pentru apărarea limesului dunărean. Din aceeași perioadă (anul 313) datează o inscripție de la Diocletianopolis care se referă la ridicarea unor terme.

Unele izvoare scrise pomenesc și activitatea desfășurată de Constantin cel Mare pe tărâmul construcțiilor defensive. Ridicarea cetății *Daphne*, pe malul stâng al Dunării, în fața castrului de la Transmarisca, este o tradiție perpetuată până în secolul al VI-lea, când Procopius amintește despre aceasta. De asemenea, tot în legătură cu politica nord-dunăreană dusă de împărat este și construcția podului dintre Palatiolon și Sucidava, inaugurat în anul 328.

Două surse epigrafice atestă construcția de fortificații în provincia Scythia la începutul domniei lui Constantius II. Prima este inscripția de la Carcaliu (anii 337-340) în care este amintită ridicarea unei fortificații (*munitio*) sub îngrijirea lui Sappo, *dux limitis Scythiae*, motivația fiind redată pe larg în text: închiderea locului, securitatea cetățenilor, oprirea atacurilor răufăcătorilor. Cea de-a doua inscripție provine de la Kaliakra (găsită în 1972), care atestă construirea unui turn din temelii în mandatul lui Flavius Hermogenes, *magister equitum* în timpul lui Constantius II (anii 341-342).

O inscripție fragmentară recent descoperită la Iatrus este datată între 340-350 și pare a se referi la o refacere a zidurilor fortificației sau la unele lucrări în interior.

O serie de știri literare (Claudius Mamertinus și Ammianus Marcellinus) reflectă grija avută de împăratul Iulian pentru construcții în diocezele Dacia și Thracia, inclusiv de-a lungul Dunării.

Un edict al lui Valentinian din anul 365 adresat lui Tautomedes, *dux Daciae Ripensis*, cu obligația de a restaura vechile turnuri (*turres*) și de a construi altele noi, ne arată interesul pentru întărirea frontierei danubiene încă din primii ani de domnie a celor doi Augusti.

Una dintre cele mai importante surse literare pentru cunoașterea intensei activități constructive desfășurate de Valens la Dunărea de Jos este opera lui Themistios, care a vizitat personal Thracia și Scythia în anii 368-369, însoțindu-l pe împărat în expedițiile contra goșilor transdanubieni. Autorul remarcă construcția de noi caste și repararea celor vechi (ziduri înălțate sau îngroșate, după necesitate), subliniind că tot țărmul fluviului este împânzit de fortificații. De asemenea, este menționată refacerea centrelor de aprovizionare, construcția de apeducte și repararea porturilor (amintind aici de cele de la Odessos, Callatis, Tomis și Histria). O inscripție descoperită la Vojvoda, dar care se pare că provine de la Odessos, se referă tocmai la reparația unor porturi și este pusă de unii cercetători în legătură cu informațiile oferite de Themistios.

În cadrul aceluiași efort constructiv se încadrează și o binecunoscută inscripție de la *Cius* (Gârliciu), datată în anul 369, din care aflăm că sub grija lui Flavius Stercorius, guvernatorul provinciei, trupele de *militēs primani*, conduse de un *tribunus* (Marcianus) și un *praepositus* (Ursicinus) au ridicat o fortificație *ob defensionem rei publicae*, după o victorie a împăratului asupra goșilor. Nu este exclus ca inscripția să facă referire chiar la acea fortificație a cărei construcție este descrisă în amănunt într-un alt pasaj din Themistios. Autorul precizează importanța locului ales (o mică peninsulă, loc unde fusese cândva construită o cetate, dar lăsată neterminată) și enumeră materialele folosite (piatră, cărămidă, var), despre care precizează că au fost transportate din altă parte datorită lipsei lor în zona respectivă. De transportul acestor materiale cu animale de povară trebuia să se ocupe populația locală, iar construcția propriu-zisă este făcută de soldați, prin împărțirea tronsoanelor pe porțiuni mici.

Edificatoare pentru politica constructivă dusă de împăratul Valens la Dunărea de Jos sunt toponimele Gratiana și Valentiniana care apar printre fortificațiile provinciei Scythia.

Preocupări pentru refacerea fortificațiilor sunt atestate și în interiorul provinciilor balcanice. Inscripția de la Bargala, care se datează în anul 371, amintește construcția unei porți în acest oraș aflat la granița dintre Dacia Mediterranea și Dardania. Operațiunea a fost supervizată de guvernatorul provinciei Dacia Mediterranea, Antonius Alypius.

O dată cu dezastrul lui Valens la Hadrianopolis în 378 se încheie o primă etapă în istoria activităților constructive în provinciile balcanice. Rezultatele politicii constructive a împăraților din secolul al IV-lea sunt descrise elocvent de Ammianus Marcellinus (XXVII, 4, 6): "...*Hister, qua Romanum caespitem lambit, urbibus multis et castris contiguus et castellis*".

2.3. De la Theodosius I până la Zenon (379-491). În perioada dinastiei theodosiene au loc masive lucrări de refacere și chiar de noi construcții, mai ales în provincia Europa, deci în hinterlandul Constantinopolului, evident în strânsă legătură cu vastul program constructiv din capitala Imperiului și cu o creștere demografică datorată probabil afluxului de populație dinspre zonele afectate de

atacurile barbare. O inscripție aflată la Muzeul Bizantin din Thessalonic, datată în anul 395 (Arcadius), menționează construcția unor zid de incintă. D. Feissel a demonstrat că aceasta aparține orașului *Panion* situat pe coasta Propontidei, rebotezat acum *Theodosiopolis*. O altă inscripție provine de la Perinthos/Heraclea și atestă probabil reparația zidului de incintă în timpul împăraților Arcadius și Honorius. Apariția orașelor *Arcadiopolis* (fostul *Bergule*, pe drumul imperial) și *Eudoxiopolis* (vechea *Selymbria*, pe coasta Propontidei), ambele menționate mai târziu de Hierocles, constituie alte exemple de implicare a autorității imperiale în consolidarea sistemului defensiv din apropierea capitalei.

Activități constructive sunt atestate însă și la Marcianopolis, unde o inscripție latină atestă reparații ale zidurilor cetății și ale unei porți (în epoca Arcadius/Honorius?). Apoi o inscripție în limba greacă descoperită în ruinele fortificației de la Osenovo, lângă Varna, în care sunt menționați Arcadius și Honorius ca *Augusti*, atestă lucrări de construcție în această perioadă. O altă inscripție de pe teritoriul Bulgariei, descoperită la Stan, lângă Novi Pazar, se referă la ridicarea unei porți, sub patronajul unui *vicarius* (este datată 1 iunie 431 de primul editor D. Detschew). Interesat de observat că aceste trei inscripții se concentrează într-o zonă apropiată orașelor Marcianopolis și Odessos, ceea ce ar putea fi un indiciu pentru un program constructiv aplicat într-o zonă care trebuia să fie un prim baraj în fața capitalei Constantinopol.

Încă o inscripție de la începutul sec. V, de data aceasta descoperită la Berkovica, pare a se referi la construirea zidului de incintă al acestei fortificații aflată în zona minieră Montana. Inscripția este datată aproximativ 408-410.

Amintim aici că în timpul lui Theodosius II se cunoaște activitatea prefectului Anthemius, care se ocupă de refacerea orașelor și fortificațiilor de pe graniță, amenințate în această perioadă de frecventele atacuri ale hunilor. Astfel, într-un decret din anul 408 se face referire la unele construcții în Illyricum, populația urbană fiind obligată la impozite și la participarea la lucrările de refacere. Un alt decret, din anul 443, ordonă să se țină în bună stare fortificațiile de la frontieră și cere un raport asupra numărului de soldați, caste și nave fluviale plasate la frontierele diocezelor Thracia și Illyricum.

După pustiitoarele atacuri ale hunilor de la mijlocul sec. V, în a doua jumătate a secolului al V-lea informațiile scrise privitoare la construcții în provinciile balcanice sunt foarte puține, aceste regiuni fiind în continuare amenințate de raidurile ostrogoților și ale bulgarilor. O inscripție în versuri care provine se pare de la Deultum menționează unele lucrări de construcții în vremea împăratului Marcianus (450-457).

2.4. Perioada Anastasius - Justinian (491-565). Imensul efort de reconstrucție a Imperiului început de împăratul Anastasius este cel mai bine ilustrat de Zidul cel Lung (*To Makron Teichos*), construit ca o barieră în fața capitalei imperiale. Situat la 65 km depărtare de Constantinopol, acest zid are o lungime de 45 km și închide capătul peninsulei tracice între Marea Marmara și Marea Neagră. Mai mulți autori antici (Procopius, Agathias, Malalas) amintesc de acest zid în contextul numeroaselor atacuri barbare din sec. VI și îi apreciază rezistența, deși a fost spart de mai multe ori (bulgarii în 540, kutrigurii în 558/559, avarii în 626). La acestea se adaugă și o serie de cutremure care l-au afectat în unele părți. Justinian și urmașii săi îl vor reface de fiecare dată.

Despre opera constructivă a lui Anastasius ne informează și cronicarul Ioannes Malalas: „în fiecare oraș al Imperiului au fost înălțate diferite construcții, ziduri de apărare și apeducte, au fost curățate porturi, au fost clădite din temelii băi publice și multe altele”. Știrea se confirmă prin unele descoperiri epigrafice din arealul balcanic.

O inscripție descoperită la Ratiaria pe un bloc de calcar încastrat în fațada porții principale a orașului (*Anastasiana Ratiaria semper floreat*) a fost pusă de primul editor în legătură cu refacerea orașului în timpul lui Anastasius, datare care a fost contestată de unii cercetători. În provincia Scythia refacerile din epoca lui Anastasius sunt elocvent ilustrate de cărămizile ștampilate de la Dinogetia și Histria, dar și de unele inscripții de la Tomis, încastrate în zidul de incintă.

Cea mai recentă mărturie epigrafică care atestă opera constructivă a lui Anastasius este inscripția descoperită în fortificația de la Gradec-„Vavovo Kale”, situată la granița dintre Moesia Secunda și Haemimontus.

În ceea ce privește vastul program constructiv inițiat de Justinian în peninsula Balcanică cei mai mulți cercetători sunt de acord că știrile transmise de Procopius, îndeosebi prin *De aedificiis*, prezintă o imagine clară a acestui program. Știrile lăsate de autorul antic sunt confirmate nu doar de descoperirile arheologice ci și de inscripții, unele dintre cele mai interesante fiind cele care îl amintesc pe arhitectul Viktorinos, descoperite la Corint și în orașul *Byllis* (Ballshi) din Epirus Novus. Într-una din aceste inscripții Viktorinos este creditat cu fortificarea cetăților din Moesia, Scythia, Illyricum și Thracia, adică a întregului areal balcanic. Este una dintre cele mai clare dovezi ale masivei opere de refacere a provinciilor balcanice (inscripția ne prezintă și un tablou al celor trei districte administrative importante: alături de diocezele Thracia și Illyricum, apar Moesia și Scythia, în această vreme făcând parte din *quaestura exercitus*). Inscripția de la Byllis se datează foarte probabil în a doua parte a domniei lui Justinian (post 548), poate chiar după data redactării *De aedificiis* a lui Procopius.

Dovezi ale procesului de refacere a fortificațiilor sunt aduse și de unele inscripții din provinciile Scythia și Moesia Secunda. La Ulmetum s-a descoperit o inscripție care menționează ridicarea fortificației cu ajutorul soldaților din trupele comitatense sau poate chiar palatine (*militēs lanciarii iuniores*), iar conform unei inscripții descoperite în cariera de la Ezerovo, în apropiere de Odessos, este pomenită în anii 556/557 o fortificație numită *Theodorias*, fără a-i ști clar localizarea.

La Callatis a fost descoperită o arhitravă fragmentară care aparține unui edificiu public (bazilică?) cu o inscripție care îl menționează cel mai probabil pe Justinian ca iubitor al construcțiilor (*philoktistes*), ceea ce presupune o serie de lucrări masive de refacere în această perioadă, lucru de altfel amintit și de Procopius. Tot din vremea lui Justinian, cărămizile șampilate de la Mesambria (purtând unele dintre ele același epitet *philoktistes*), care își găsesc analogii în materialul tegular de la Constantinopol, sunt încă o dovadă a intervenției autorității imperiale în refacerea unor orașe importante. Cărămizi șampilate cu monograma lui Justinian au fost descoperite la Scodra.

În a doua jumătate a sec. VI mențiunile epigrafice sunt extrem de rare. O inscripție descoperită lângă Stara Zagora, datată în 575-576, face referire la o construcție al cărei caracter este neclar, iar ultima știre epigrafică despre construcțiile balcanice provine de la Serdica, unde o inscripție menționează refacerea apeductului în vremea lui Tiberius II Constantin (anul 580), acțiunea fiind inițiată de autoritățile administrative și ecleziastice din oraș.

3. FORTIFICAȚII – SURSE ARHEOLOGICE

Cercetarea arheologică rămâne sursa principală de cunoaștere a fortificațiilor romano-bizantine din provinciile balcanice. În cele ce urmează voi prezenta un tablou al fortificațiilor cercetate arheologic care au oferit indicii clare de încadrare cronologică, cu excepția bineînțeles a celor minore care fac obiectul studiului nostru și care vor fi tratate separat.

3.1. Fortificațiile mari (peste 5 ha). Acestea sunt în general **fortificații urbane**, dar nu trebuie uitat că în mai toate orașele târzii există și o componentă militară. O foarte instructivă clasificare a orașelor din diocezele Dacia și Thracia a fost efectuată de V. Dinčev într-un studiu apărut în 1999. Conform cercetătorului bulgar o așezare urbană în epoca romană târzie se poate individualiza din punct de vedere arheologic prin suprafața cuprinsă în interiorul zidurilor de incintă și prin edificiile pe care le are. Având în vedere datele arheologice disponibile autorul propune ca limită între o așezare urbană și una non-urbană suprafața de 5 ha (cu o toleranță de +1 sau -1 ha, în funcție de caz). Astfel, pe baza mărimii suprafeței fortificate, se pot identifica trei categorii de orașe: orașe mari, cu suprafața de peste 30 ha, orașe de mărime mijlocie (între 10 și 30 ha), și orașe mici (între 5 și 10 ha).

Arheologia fortificațiilor urbane în provinciile balcanice a progresat în ultimele decenii, mai ales datorită săpăturilor de salvare efectuate în ariile urbane suprapuse de orașe moderne precum Sofia, Plovdiv, Stara Zagora, Kjustendil, Constanța, Varna ș.a. Din păcate rezultatele cercetărilor sunt foarte puțin cunoscute. În alte cazuri cercetarea arheologică este încă la început sau nu s-a efectuat deloc. Din informația disponibilă am alcătuit un tablou cu orașele romano-bizantine care oferă date privind arhitectura incintelor urbane și cronologia acestora: *Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Tirisia/Acrae*, *Dionysopolis*, *Mesembria*, *(L)ibida*, *Tropaeum Traiani*, *Nicopolis ad Istrum*, *Abrittus*, *Philippopolis*,

Augusta Traiana/Beroe, Diocletianopolis, Nicopolis ad Nestum, Serdica, Pautalia, Bargala, Justiniana Prima, Ulpiana, Scupi, Bononia, Augustae, Oescus, Novae, Transmarisca, Durostorum

Alte fortificații de mărime mare nu au adus deocamdată probe în sprijinul considerării lor drept centre urbane, astfel că un caracter militar este mult mai probabil. În această categorie intră fortificațiile de la **Vojvoda** și **Kovačevac**.

3.2. Fortificațiile mijlocii (între 1 și 5 ha). În această categorie intră cele mai multe dintre fortificațiile identificate pe teritoriul celor două dioceze. Deoarece o tipologie a acestora depășește cadrul acestei lucrări, am considerat că este oportună o prezentare pe criteriul geografic, începând cu situația de pe frontiera dunăreană, unde în cele mai multe cazuri avem de-a face cu foste castre auxiliare romane, continuând cu zonele de coastă maritimă (și aici deocamdată doar litoralul vest-pontic oferă unele date arheologice concrete) și încheind cu interiorul provinciilor.

Pe **limesul danubian** următoarele castre și castele au beneficiat de cercetări arheologice (unele dintre ele pot fi considerate modele de evoluție a vechilor castre romane auxiliare către fortificații tipic târzii): *Novae (Čezava), Taliata (Donji Milanovac), Diana (Karataš), Transdrometa/Pontes (Kostol), Drometa, Dimum (Belene), Sucidava (Celei), Iatrus (Krivina), Sacidava (Dunăreni), Capidava, Troesmis-Est (Iglița), Dinogetia (Garvăn), Halmyris (Murighiol).*

Pentru **litoralul vest-pontic** indicii cronologice asupra noilor ziduri de apărare sunt oferite de cercetările efectuate în următoarele cetăți de mărime mijlocie: **Cap Doloșman (Argamum), Kamen Brjag-„Jajlata”, Sveti Nikola-„Rusalka”**

În **interiorul provinciilor** fortificațiile militare și rutiere de dimensiuni mijlocii care au beneficiat de cercetări arheologice nu sunt foarte numeroase. Cel mai bine cunoscute din punct de vedere arheologic sunt următoarele fortificații: **Ravna (Timacum Minus), Lomec (Sostra), Sapareva Banja (Germania), Kula (Castra Martis?), Rupkite (Carassura, Diospolis?), Pantelimonul de Sus (Ulmetum), Bushati, Podgorica-„Ribnica” (Alata?), Vodno-„Markovi Kuli” , Mihajlovgrad (Montana), Šumen, Tărgoviște-„Krumovo Kale”, Dolna Kabda, Madara, Gostilica (Discoduraterae), Gamzigrad (Felix Romuliana), Vrelo-Šarkamen.**

Cele mai multe dintre fortificațiile incluse în această categorie mijlocie sunt de fapt **așezări fortificate**, locuite de o populație civilă, multe dintre ele situate pe înălțimi (de unde în literatura de specialitate denumirea de „Höhensiedlungen”). Caracteristicile principale ale așezărilor fortificate sunt lipsa unui plan regulat sau cât mai apropiat de acesta, atât în ceea ce privește incinta cât și organizarea internă a spațiului, folosirea unei tehnici constructive inferioare la zidul de incintă (de multe ori zidărie seacă sau legată cu pământ), raritatea sau chiar lipsa totală a turnurilor și altor instalații specifice arhitecturii militare (precum barăcile). O serie de studii recente ne arată o răspândire foarte mare a acestui tip de fortificație în arealul balcanic, ca de altfel și în alte regiuni ale imperiului, datarea lor fiind în general plasată începând de la sfârșitul sec. IV – începutul sec. V și până în sec. VI, deși există exemple databile încă din a doua jumătate a sec. III.

Dintre așezările fortificate cercetate arheologic pe teritoriul diocezei Dacia se remarcă cele de la **Berkovica, Sadovec-„Golemanovo Kale”, Pernik, Potočac-„Momčilov Grad”, Krakul Jordan, Ras.** În provinciile din dioceza Thraciei sunt de amintit fortificațiile de la **Gabrovo, Kipilovo-„Sajganskoto Kale”, Bălgari, Panagjuriște-„Krasen Kale”.** La acestea se adaugă un număr și mai mare de fortificații minore (sub 1 ha) de plan neregulat, care sunt fie așezări rurale fortificate, fie simple refugii.

CAP. III. FORTIFICAȚII MINORE ÎN IMPERIUL TÂRZIU

1. TERMINOLOGIE, TIPURI DE FORTIFICAȚII

În perioada romană târzie sursele literare și epigrafice consemnează mai mulți termeni care desemnează fortificații. Dar de cele mai multe ori acești termeni nu pot fi verificați în realitățile arheologice, neavând un corespondent clar din punct de vedere funcțional sau tipologic și provocând uneori confuzii.

G. Forni, în sinteza asupra limesului, identifică următorii termeni folosiți în sursele literare și mai ales epigrafice pentru a desemna fortificații în epoca romană: *Castra, Castellum/Phrourion, Praesidium, Centenarium, Burgus, Turris/Pyrgos, Oppidum, Fossatum, Vallum, Praetentura, Clausurae*. La această schemă alcătuită de G. Forni se pot adăuga și alți termeni întâlniți în sursele literare sau epigrafice, precum: *Munimentum/Munitio, Ochryoma* și *Tetrapyrgion/Quadriburgium*

Termenul de *quadriburgium* (sau *quadriburgus*) este un neologism inventat la începutul secolului XX de unii pionieri ai cercetărilor de pe frontiera orientală a Imperiului pentru a ilustra tipul de fortificație de mici dimensiuni, cu patru turnuri la colțuri, model foarte răspândit mai ales pe *Strata Diocletiana* din Siria și considerat de A. Poidebard ca un « tip Diocletian » distinctiv. Acest termen nu apare în sursele antice decât ca toponim în secolul al IV-lea (Amm. Marc. XVIII, 2, 4; NDOcc. XXXIV, 6 și 17 și XXXIII, 60). Nu există deocamdată o identificare a vreunuia dintre aceste toponime cu o fortificație de tipul celor cu patru turnuri de colț.

Nu același lucru este valabil și pentru termenul grecesc *tetrapyrgion*, mai puțin utilizat de cercetători, dar cu siguranță provenit din denumirea fortificațiilor elenistice de acest gen. Spre deosebire de termenul latin, cel grecesc este întâlnit în Siria ca un toponim ce descrie o așezare în care există o fortificație de tipul cu patru turnuri de colț: este vorba de *Tetrapyrgium*, identificat cu certitudine acum la Qusair as-Saila, între Sura și Resafa. Mai mult, singura mențiune explicită privind *tetrapyrgion* ca denumire a unei fortificații cu patru turnuri de colț este întâlnită la Procopius în *De aedificiis*. În pasajul care descrie locurile natale ale împăratului Justinian, autorul menționează că în apropiere de cetatea *Bederiana* se afla un târg numit *Taurision*, locul de naștere al împăratului, pe care l-a întărit printr-o fortificație mică patrulateră, dotată cu patru turnuri plasate la colțuri, de unde și denumirea sa de *Tetrapyrgia*. În afara acestor două mențiuni confirmate arheologic, mai există alte două toponime în Asia Mică.

Indiferent de tipologia denumirilor fortificațiilor romane vom constata că în epoca târzie fortificații minore identificate sau cercetate arheologic care prezintă un plan asemănător apar în sursele scrise sub denumiri diferite. Astfel unei fortificații cu patru turnuri de colț de pe frontiera Arabiei, care la prima vedere nu ar trebui să fie denumită decât *tetrapyrgion* sau *quadriburgium*, inscripția de fundație din perioada Tetrarhiei îi atribuie denumirea de *castra* (Qasr Bshir = *castra praetorii Mobenii*). De asemenea, am văzut că, deși denumirea de *phrourion* este asimilată de cei mai mulți cercetători latinescului *castellum*, sunt indicii că acest termen este aplicat și unor fortificații minore (vezi mai jos inscripțiile din Thracia care lasă să se înțeleagă că un *phrourion* este de dimensiuni mai reduse decât un *burgus*!). În același timp, inscripții care menționează un tip de fortificație precum *centenarium*, care la prima vedere ar trebui să constituie un tip arhitectural specific, se lovesc de realitățile arheologice, care demonstrează că sub această denumire se ascund fortificații diferite ca plan și ca dimensiuni.

O încercare de a realiza tipologii ale fortificațiilor cu dimensiuni de sub 1 ha doar pe baza informațiilor scrise rămâne cred sortită eșecului. De aceea un aport important este adus de cercetarea arheologică. Pe baza coroborării surselor scrise cu rezultatele cercetării arheologice se pot identifica totuși următoarele tipuri distincte de fortificații minore, separate în general de mărimea suprafeței fortificate:

1. **Turnuri** (cf. *turris/pyrgos/phrourion*) – Este tipul de fortificație cu dimensiunile cele mai reduse (o medie de 5 x 5 m, dar începând de la c. 3 x 3 m până la 10 x 10 m).
2. **Fortificații de tip burgus** (cf. *burgus/pyrgos/centenarium*) – pot fi considerate „turnurile” cu dimensiuni mai mari de 10 x 10 m, care permiteau de altfel o locuire ceva mai serioasă la interior.
3. **Fortificații de tip quadriburgium** (cf. *tetrapyrgion / quadriburgium / praesidium / centenarium / castra / castellum / phrourion*) – pe lângă planul clasic, formă rectangulară cu cele patru turnuri de colț, există o serie întreagă de variante (cu turnuri intermediare, cu turnuri care flanchează poarta, deviate de la planul rectangular) și o certă evoluție în timp. Suprafața unei asemenea fortificații variază între 0,05 – 0,40 ha, la fel cu rare excepții sub și peste acest nivel.
4. **Fortificații de tip castellum minor** (cf. *praesidium / centenarium / castra / castellum / phrourion*): Această categorie este specifică epocii romane timpurii, fiind destinate îndeosebi

trupelor de *numeri*, însă în perioada târzie se pot întâlni diverse forme de fortificații de plan rectangular sau poligonal, care sunt utilizate cu predilecție în scop militar. Am considerat că în această categorie trebuie plasate toate fortificațiile cu o suprafață mai mare de 0,40 ha până către limita de 1 ha considerată ca desemnând o fortificație minoră.

2. ORIGINI ELENISTICE ȘI ROMANE TIMPURII

Fortificații pe care le putem numi minore sunt atestate și în epoci anterioare celei care face obiectul prezentei lucrări. Având în vedere tipologia schițată mai sus se pot identifica antecedente pentru fiecare din categoriile respective. Pentru fiecare dintre cele patru mari tipuri de fortificații minore clasificate mai sus există mențiuni epigrafice sau literare, confirmate în unele cazuri de cercetări de teren sau de săpături arheologice.

Turris/Pyrgos. Epoca elenistică oferă o paletă largă de turnuri, pe lângă mențiunile literare și epigrafice existând și numeroase exemple încă în picioare sau altele cercetate arheologic. Există în continuare dispute cu privire la funcțiile îndeplinite de turnuri, cele mai multe opinii gravitând între natura civilă, rurală, legată de exploatarea agricole, și funcția militară, cu rol defensiv. Un studiu recent al lui S. Thielemans dedicat turnurilor din epoca elenistică din regiunile miniere Laurion, Siphnos și Thasos încearcă să pună în legătură numeroasele turnuri descoperite în aceste zone ale Greciei antice cu asigurarea securității exploatarea miniere, subliniind rolul lor important în supraveghere. Autorul subliniază pe bună dreptate că rolul lor de bază, indiferent că acestea sunt plasate în mediul agricol, în zonele de exploatarea miniere sau de piatră, fie la frontiere (inclusiv coastele Mării Egee), era acela de a asigura securitatea respectivei zone.

Din documentația epigrafică referitoare la turnurile de observație din perioada romană timpurie se detașează Africa, cu o serie de inscripții din vremea lui Commodus. Una dintre acestea menționează că în timpul acestui împărat *turres novas instituit et veteres refecit opere militum*.

Descoperiri arheologice în diferite provincii ale Imperiului atestă, după cum este și de așteptat, frecvența acestor instalații cu rol de semnalizare, pază și observație. O serie de studii speciale sunt dedicate tipologiei și cronologiei acestor turnuri, ca de altfel și implicațiilor de natură tactică ce decurg din repartiția în teren a acestora. Astfel, pentru provinciile occidentale demn de amintit sunt studiile efectuate pe limesul rhenan și pe cel dunărean, unde s-au identificat o serie impresionantă de asemenea turnuri. Pe granița Daciei Porolissensis au fost investigate arheologic și topografic un număr mare de turnuri (dar și o serie de *burgi* și castre minore) care alcătuiau o „linie înaintată” de apărare. Acestea erau amplasate în funcție de necesități, în general pe locuri cu vizibilitate bună, și îndeplineau rol de semnalizare sau de observare. Se remarcă diversitatea formelor folosite (circulare, pătrate) și utilizarea constantă a pietrei ca material de construcție.

De asemenea, unele construcții din Palestina reflectă pe de o parte moșteniri locale, la care se adaugă unele inovații romane. Exemplu tipic pentru un turn de observație este cel cercetat la **Migdal Tsafit**, care prezintă un plan pătrat (6,15 x 6,15 m), cu scară de acces dispusă la interior, a cărui datare propusă este perioada lui Traian.

În Africa, mai precis pe *limes Tripolitanus*, turnuri de formă rotundă sau pătrată sunt plasate în general în apropierea castrelor romane, rolul lor în observare și semnalizare fiind la fel de evident.

Burgus. Originile acestui tip de fortificație pot fi găsite tot în perioada romană timpurie. O serie de documente epigrafice menționează construcția unor asemenea *burgi* în diferite zone ale Imperiului (Thracia, Pannonia, Africa, Orient).

În Thracia sunt bine cunoscute inscripțiile referitoare la fortificarea teritoriilor unor orașe (Marcianopolis, Augusta Traiana, Serdica, Deultum, Bizye) în timpul lui Antoninus Pius (anii 152-155): *praesidia et burgos ob tutelam provinciae Thraciae*. Acestea menționează alături de termenul *praesidium* și pe cei de *burgus*, *phourion* sau *pyrgos*. Cea mai completă este inscripția din teritoriul orașului Serdica, unde se precizează că au fost ridicate 4 *praesidia*, 12 *burgi* și 109 *phruri*. Se vede clar diferența dintre aceste tipuri: dacă *praesidium* ar putea fi considerat un fel de castru sau poate doar un tip de fortificație rutieră, apropiată de o *mansio*, *burgus* este clar o fortificație considerabil mai mică,

însă nu atât de mică încât să se confunde cu *phrurion*, care trebuie să fi fost un simplu turn de observație și semnalizare, ușor de ridicat (dovadă numărul lor foarte mare).

Există o proporție clară între cele trei categorii de fortificații: la un *praesidium* corespund 3 *burgi* și 27 de *phruri*, iar pentru un *burgus* corespund 9 *phruri*. Dacă această observație este valabilă nu doar ca număr, ci și ca o proporție între suprafețe, și dacă considerăm dimensiunile standard ale unui turn (*phrurion*) ca fiind de 5 x 5 m, adică o suprafață de 25 mp, atunci ar trebui să avem pentru un *burgus* o suprafață de aproximativ 220 mp, adică o fortificație de circa 15 x 15 m, iar pentru un *praesidium* aproximativ 675 mp, adică un fort de circa 26 x 26 m. Dacă așa stau lucrurile, atunci *praesidium* trebuie inclus cred în categoria fortificațiilor rutiere minore, fiind de fapt un gen de *praetorium*.

Nu există deocamdată o identificare clară pe cale arheologică a vreuneia dintre aceste fortificații construite în timpul lui Antoninus Pius. Este de amintit doar o tentativă recentă de a identifica castrul auxiliar de la Lomec (*Sostra*) cu unul dintre *praesidia* menționate de aceste inscripții, autorii cercetărilor bazându-se pe datarea momentului de construcție al acestei fortificații în această perioadă.

Tot în perioada lui Commodus se datează un grup de inscripții cu text identic descoperite în castrul de la Dunaujvaros (*Intercisa*), la care se adaugă o alta de la Szazhalombatta (*Matrica*), care menționează construcția unui lanț de *burgi* și *praesidia* pe limesul Pannoniei Inferior (*ripa omnem burgis a solo extractis item praesidis per loca oportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit*). Este un alt exemplu care dovedește distincția care se face între *praesidium* și *burgus* în epoca romană timpurie. Trebuie spus că o serie dintre aceste construcții sunt identificate arheologic sau pe baza fotografiilor aeriene, un exemplu în acest sens fiind **Budapest-Csillaghegy** (str. Kossuth Lajos, nr. 59).

O altă inscripție interesantă din vremea lui Commodus provine din Africa, unde se precizează foarte clar *burgis novis provincia munita miliaria conlapsa vetustate restituit* pe teritoriul provinciei Mauretania Caesariensis, de unde se observă foarte clar relația strânsă dintre refacerea rețelei rutiere și construcția de fortificații minore cu rol de pază a drumurilor.

În Africa, mai exact în provincia Numidia, este atestat în două inscripții descoperite în apropiere de El Kantara (*Calceus Herculis*) un *burgus speculatorius*. Prima dintre inscripții, de la Ksar Sidi el Hadj, se datează în vremea lui Commodus și menționează construirea unui astfel de *burgus* „între două drumuri”. O a doua inscripție, găsită la Loth Bordj (doar 3 km distanță de precedentul), este datată în timpul lui Caracalla și menționează un alt *burgus* de acest tip, denumit *burgus speculatorius Antoninianus*, construit prin grija unui centurion al legiunii III Augusta de la Lambaesis, în același timp și *praepositus* al unui *numerus Hemesenorum Antoninianus*. Inscripțiile respective atestă fără îndoială o fortificație rutieră, probabil aflată sub supravegherea unui *beneficiarius consularis*, lucru de altfel dovedit de o inscripție care atestă un astfel de post, descoperită în același loc.

Din timpul lui Severus Alexander, o inscripție de pe teritoriul provinciei Tripoliatania menționează un *burgus* ridicat *a fundamentis* de o vexilație a unei legiuni : *[b]ur[g]um [a] solo per eandem vexillationem instituit*. Ceva mai târziu, în perioada lui Filip Arabul (anii 244-246), este pentru prima oară atestat epigrafic (și confirmat arheologic) un *centenarium* la **Gasr Duib**, tot în Tripolitania. Este vorba de o construcție rectangulară (c. 15 x 15 m), cu zid gros de 2 m și compartimentare interioară, al cărei aspect o apropie de fortificațiile de tip *burgus* cunoscute în alte regiuni ale imperiului.

Arheologia ajută la cunoașterea tipurilor de *burgi* din perioada romană timpurie. Pe limesul rhenan și cel danubian au fost cercetate asemenea instalații la **Nyergesújfalu-Est** (limesul pannonic, sectorul castrului de la *Crumerum*), **Harlach** (*limes Raetiae*), **Mihajlovac-„Mora Vagei”** (limesul Moesiei Superior), **Kazackaja** (nordul Mării Negre, în teritoriul chersonesitan). Pe așa numitul „limes al Meseșului”, cercetat de N. Gudea, au fost identificate și o serie de *burgi* construiți din lemn, cu val și șanț de apărare.

Tetrapyrgion/Quadriburgium. Argumente asupra originii elenistice a acestui tip de fortificație au fost aduse încă de la primele studii mai serioase asupra fortificațiilor considerate „tip Diocletian”. P. Debord identifică *tetrapyrgia* în mențiuni epigrafice cu privire la unele fortificații rurale din Asia Mică. De altfel, un pasaj din Plutarh menționează că Eumenes, unul dintre actorii luptelor de succesiune în Asia Mică de după moartea lui Alexandru, și-a răsplătit soldații după o victorie cu „*epauleis*” (ferme) și „*tetrapyrgias*” (domenii fortificate).

Documentația arheologică cu privire la *tetrapyrgia* în lumea elenistică este destul de bună. Dintre cele mai cunoscute exemple amintim fortificațiile de la **Theangela** (în Caria) și **Prinias** (în Creta), ambele cu plan regulat și turnuri de colț pătrate, apoi reședințele fortificate de la **Demetrias** (așa-numitul *anaktoron*), **Latmos** și **Seuthopolis**. Se observă din aceste fortărețe caracterul lor militar, cele mai mari, situate în perimetrul unor adevărate orașe (Demetrias: 60 x 61 m, Seuthopolis: 67 x 74 m), fiind în același timp și reședințe ale căpeteniilor locale macedonene sau trace, după cum o demonstrează palatele construite la interior. Un alt *tetrapyrgion* este atestat în Epir, la **Malathre**, aici în cadrul unei posibile ferme. Se remarcă la aceasta din urmă puternicele turnuri-bastion de formă pătrată amplasate la colțuri.

În nordul Mării Negre o astfel de construcție apare la **Panskoye** (zona centrală U 7), a cărei datare este una dintre cele mai timpurii (sfârșitul sec. V – începutul sec. IV a.Chr), cu mențiunea că acesta a fost ulterior (pe la mijlocul sec. IV a.Chr.) demolat parțial și pe locul său sunt amplasate locuințe obișnuite, de caracter civil.

Unii cercetători au observat că există un hiatus între ultimele *tetrapyrgia* elenistice (date în sec. I a.Chr.) și primele fortificații de acest tip din lumea romană apărute în timpul lui Diocetian. O verigă de legătură a fost considerată fortificația de la **Eski Hisar**, (c. 35 x 35 m, turnuri de colț rectangulare și altele care flanchează o poartă, în plus cu trei cortine pe care sunt amplasate bastioane rectangulare) care a fost datată pe baza unei inscripții în anul 197, însă S. Gregory pune la îndoială această datare și înclină să plaseze și acest *tetrapyrgion* în epoca elenistică, analogiile cu alte fortificații de acest tip din Orient (**Failaka**) fiind evidente.

Veriga lipsă între tradiția elenistică și epoca romană târzie a fost găsită de unii cercetători (G. Bergamini, M. Konrad) în fortificațiile din lumea parthică și sasanidă, care au avut o influență importantă asupra *quadriburgia* apărute pe frontiera orientală a Imperiului târziu. Această constatare se bazează pe planul tipic pentru un *quadriburgium* al unor fortificații cercetate sau doar investigate topografic din mediul persan, care a iradiat se pare și în zone adiacente precum lumea arabă. Un exemplu este reședința fortificată a unui arab de la **Khirbet Jaddalah**, la 51 km NE de Hatra, datată în 141-142 pe baza unei inscripții *in situ*, care este compusă dintr-o clădire cu portic și cu turnuri de colț rectangulare, înconjurată de o fortificație cu turnuri de colț și intermediare de formă rectangulară dar cu colțurile rotunjite. Având și alte exemple din lumea parthică cum sunt cele de la **Kish-„Tell Bandar”** și **Ibn Alwan**, cu plan rectangular și turnuri de colț sau intermediare. M. Konrad vede o evoluție a tipului original elenistic, care se dezvoltă în zona de contact dintre lumea romană și cea parthică, apoi sasanidă.

Castellum de mici dimensiuni. În perioada romană timpurie o bună parte din fortificațiile de pe limesul rhenan și cel danubian sunt reprezentate de castre cu dimensiuni reduse. Ele apar încă din prima jumătate a sec. I p. Chr., fiind construite din lemn și pământ. Unele dintre cele mai timpurii exemple sunt castrele de la **Nersingen** și **Burlafingen**, pe limesul Dunării superioare, a căror construcție este plasată în deceniul patru al sec. I p.Chr. Pe limesul Moesiei Superior sunt atestate mai multe castre minore, fie de pământ fie de piatră, ale căror suprafețe sunt sub 0,30 ha, o mare parte dintre ele fiind construite din lemn în cursul sec. I p.Chr. Din perioada lui Traian se remarcă fortul de la **Degerfeld**, ale cărui caracteristici pot fi apropiate și de cele ale unui *burgus*.

Exemplul tipic de fortificație minoră romană este castrul de *numerus*, ale cărui dimensiuni sunt în general de 60 x 60 m. Exemple clasice sunt castrul de la **Hesselbach** și alte construcții de acest tip de pe limesul rhenan și cel al Dunării superioare, dar și o serie de fortificații din Dacia Inferior, precum castrele de *numeri* construite în vremea lui Hadrian pe *limes Alutanus*: Stolniceni (*Buridava*), Sâmbotin (*Castra Traiana*), Rădăcinești, Bivolari (*Arutela*), Tițești, Copăceni (*Praetorium I*). Se remarcă în majoritatea acestor castre prezența turnurilor de colț interioare, porțile flancate de turnuri rectangulare și existența unor contraforți plasați pe fața interioară a cortinei.

În Dalmatia se cunoaște un exemplu de *castellum* rutier la **Riječani**, lângă Nikšić (pe teritoriul de astăzi al Muntenegrului), identificat cu *Salthua* din itinerariile romane. Castrul este de formă patrulateră, cu două colțuri rotunjite și alte două drepte, zid din piatră legată cu mortar, gros de 2,30 m și intrări dispuse pe trei laturi (dar excentric, mai aproape de colțuri).

Cercetările arheologice au pus în evidență în multe cazuri o continuitate a acestor caestre minore și în sec. IV, în locuri precum **Höflein-„Kirchenberg”** și **Schlögen** (*Ioviacum*), ambele în Noricum, sau **Budapest-Pest** (*Transaquincum*), în Pannonia. În zona pe care o tratăm un exemplu clar de continuitate este castrul minor de la **Boljetin** (*Smorna*) – Nr. 11, care inițial (sec. I p.Chr.) a avut o fază de lemn, apoi a fost refăcut în piatră, pentru ca în sec. IV să fie modificat radical, prin apariția turnurilor de colț în formă de potcoavă sau de evantai sau a turnurilor pătrate care închid două foste intrări în castrul timpuriu.

Dar cel mai interesant exemplu este oferit de o fortificație minoră (suprafață 0,20 ha) cercetată la **Comalău**, punct situat la granița de nord-est a Daciei Inferior, pentru care s-a propus o datare în a doua jumătate a sec. III (N. Gudea). Aceasta prezintă caracteristici constructive ce anunță arhitectura militară tipic târzie: planul nu mai este regulat, latura de nord fiind adaptată formei terenului, iar la trei colțuri și în două cazuri pe mijlocul curtinelor apar turnuri dreptunghiulare total proiectate la exterior.

În Egipt se cunosc o serie de stații rutiere fortificate în deșertul oriental, mai exact pe drumurile care leagă valea Nilului de marea Roșie (Coptos – Myos Hormos, Coptos – Berenice), a căror datare este asigurată de descoperiri recente la sfârșitul sec. I și în prima jumătate a sec. II. Cele mai cunoscute sunt fortificațiile de la El Mweih (55 x 55 m), Tell Al-Zarqa (60 x 60 m), El Homra (56 x 59 m), Ed Duwwi (56 x 57 m), Badia (47 x 37 m), Wadi Meni el Hir (60 x 50 m). Aceste fortificații, care apar la Plinius sub denumirea de *hydremata*, *mansiones*, *praesidia* sau *stativa*, considerate la un moment dat ca fiind construite în epocă târzie, se caracterizează prin planul patrulater regulat, cu turnuri de colț rotunde sau în formă de U, cărora li se adaugă de cele mai multe ori alte tunuri intermediare pe cortine sau la porți.

3. FORTIFICAȚII MINORE – EVIDENȚA REGIONALĂ

Contribuția cercetării arheologice la cunoașterea tipurilor de fortificații din epoca romano-bizantină este fără îndoială cea mai importantă. Pentru a avea o imagine de ansamblu asupra fortificațiilor minore și pentru a putea sesiza caracteristici arhitectonice, elemente de datare și eventuale origini ale programelor constructive este necesară o cunoaștere a situației din fiecare regiune a Imperiului.

Bineînțeles că datele cele mai importante provin din siturile unde cercetarea arheologică s-a efectuat în cele mai bune condiții, dar din păcate acestea sunt destul de rare. În cele mai multe cazuri, aceste săpături s-au făcut în sec. XIX sau în prima jumătate a sec. XX, când cercetarea pe baze stratigrafice și interpretarea materialului arheologic erau încă deficitare. De asemenea, multe dintre aceste fortificații se cunosc doar din câteva sondaje, care nu au putut oferi date cronologice edificatoare. O altă categorie este cea a fortificațiilor cunoscute din înregistrările topografice și releveele efectuate începând din sec. XIX (vezi cazul Africii de Nord, cu cercetările sintetizate de Ch. Diehl), continuate apoi în prima jumătate a sec. XX (H. C. Butler în Siria, Brünnow și Domaszewski în Arabia), dar și din înregistrările făcute de pionierii fotografiei aeriene (A. Poidebard pe frontiera orientală) și completate de cercetarea modernă aerofotografică (D. Kennedy și D. Riley). Fortificațiile din Africa și din Orient au putut fi cunoscute în detaliu și datorită stării de conservare foarte bune, multe dintre ele fiind vizibile și astăzi.

În cele ce urmează am socotit că este necesară o prezentare sumară a celor mai importante fortificații de mărime mică, structurate pe trei mari regiuni (Occident, Orient, Africa), la care am adăugat și zona sud-balcanică, aflată în afara studiului de față. La fiecare regiune în parte fortificațiile sunt prezentate pe sectoare bine delimitate, în general acestea fiind situate fie pe limes, fie de-a lungul unor drumuri importante. În tabelele din anexe le-am grupat în funcție de tipologie, pentru a fi un instrument cu care să se poată identifica analogii pentru fortificațiile din zona aflată în studiu.

3.1. Provinciile occidentale

În Britannia așa-numitele „signal stations” identificate pe coastele comitatului Yorkshire sau pe insulele din Canalul Mânecii prezintă următoarele trăsături caracteristice: turn central cu dimensiuni aproximative 15 x 15 m, incintă (în medie circa 30 x 30 m) cu colțurile rotunjite și întărite cu turnuri

sau bastioane proiectate spre exterior, șanț larg aflat la o depărtare de circa 10 m de incintă. O analiză de ansamblu efectuată de P. Wilson a relevat faptul că turnul central este de formă aproximativ pătrată, cu laturile măsurând între 14 și 15 m la exterior și 8,50-9,75 la interior (și deci o grosime a zidului între 2,00-2,70 m). În interiorul turnului apar o serie de stâlpi („socket-stones”), probabil de susținere a etajului.

Lipsește date foarte exacte privind cronologia acestor forturi, săpăturile efectuându-se înainte de 1930. Totuși, datarea lor în epoca romană târzie este destul de evidentă. După unii autori (Petrikovits, Wilson) ele s-ar plasa în contextul reorganizării apărării Britanniei în timpul comitelui Theodosius (367-369), deci în perioada lui Valentinian I, iar alții (Casey) le pun în legătură cu uzurpatorul Magnus Maximus (anii 380).

Sistemul defensiv roman târziu de-a lungul frontierei Rhinului este compus pe de o parte din vechile castroromane (*Noviomagus, Mogontiacum, Argentoratum* ș.a.), utilizate cu unele modificări minore și pe parcursul sec. IV și la începutul sec. V, iar pe de altă parte de noi fortificații, ridicate în perioada Tetrarhiei și mai ales în vremea lui Constantin. Dintre fortificațiile mici, „Haus Bürgel”-Monheim este o replică la scară redusă a castrului constantinian de la Köln-Deutz. Activitatea constructivă este continuată și sub Constantius II și apoi în timpul lui Valentinian I, când au loc ample refaceri și se construiesc alte fortificații importante, de data aceasta fiind preferate cele minore. Cazul Altrip-*Alta Ripa* este unicat pentru arhitectura din această perioadă (planul trapezoidal), iar debarcaderele fortificate de la Engers, Zullestein și Mannheim-Neckarau sunt primele dintr-un lanț care continuă și pe celelalte sectoare ale limesului occidental.

Alte importante indicii cu privire la categoria minoră de fortificații sunt oferite de siturile cercetate în hinterlandul limesului rhenan, pe o serie de drumuri de legătură cu interiorul provinciilor. Sunt identificate atât fortificații rutiere mai mari (Trier-Pfalzel), cât și *burgi* de diverse tipuri, între care se remarcă cele două construcții cu compartimentare interioară de la Eisenberg și Bad Dürkheim. Alături de acestea, în cursul sec. IV sunt construite și castroromane de dimensiuni mai mari, precum fortificațiile de plan poligonal de la Jünkerath, Bitburg, Neumagen și Saverne, databile în epoca constantiniană sau castrul de la Alzey, construit în timpul lui Valentinian. În monografia dedicată regiunii de nord a Galliei în epoca romană târzie, R. Brulet studiază și un important drum din interiorul provinciei Belgica, care a oferit indicii ale modului de asigurare a securității rutiere prin cercetarea a numeroase fortificații de tip *burgus* (unele dintre ele din lemn, caracteristice sfârșitului sec. III și începutului sec. IV), precum și a unui *quadriburgium* din perioada constantiniană (Liberchies II).

Sectorul de limes care face legătura între cursurile superioare ale Rhinului și Dunării este amenajat după părăsirea teritoriilor trandanubiene și a părții de NV a provinciei Raetia în jurul anului 260. Primele măsuri de refacere sunt atestate în vremea lui Probus (vezi cazul fortificației de la „Bettmauer”-Isny), dar o amenajare sistematică a noii frontiere este atribuită epocii Tetrarhiei, când sunt construite castrul legiunii I Martia de la Kaiseraugst (*Castrum Rauracense*) și fortificația de la Burg bei Stein-am-Rhein (*Tasgaetium*), dar și castrul auxiliar de la Kellmünz (*Caelius Mons*), cu o suprafață sub 1 ha, sediu al *cohors III Herculeae Pannoniorum*. Demn de subliniat este continuarea utilizării castrului legiunii III Italica de la Regensburg (*Castra Regina*), fără modificări esențiale de plan, dar și apariția unor fortificații minore precum cele de la Neuburg și Eining sau apariția unor *burgi* în interiorul provinciei (Goldberg-Türkheim).

În epoca constantiniană există o preocupare constantă pentru întreținerea fortificațiilor existente, dar și unele construcții noi, precum fortificația care înconjoară burgul de la Goldberg-Türkheim sau fortificația de la Arbon (*Arbor Felix*), tendința fiind acum de a construi cetăți de plan poligonal, adaptate formei terenului. Descoperirea unor *burgi* cu structură din lemn (Schlingen, Baisweil, Meckatz), plasați pe una dintre arterele vitale ale provinciei Raetia (Bregenz/*Brigantium-Kempton/Cambodunum*-Augsburg/*Augusta Vindelicorum*) și a căror datare este în general atribuită epocii lui Constantin și a urmașilor săi, ar putea fi pusă în legătură cu organizarea și supravegherea drumurilor și a *cursus publicus*.

Unele descoperiri epigrafice și mai ales cercetarea arheologică au adus o contribuție importantă la identificarea unui program constructiv de mare amploare în perioada lui Valentinian I, atât la

frontiere, cât și în interiorul provinciilor. Acesta se caracterizează prin construirea unei serii impresionante de turnuri sau *burgi*, cu rol de a îmbunătăți controlul frontierelor și al căilor de comunicație, dar și prin ridicarea de noi *horrea* (Schaan, Goldberg-Türkheim, Lorenzberg, Eining) sau fortificarea celor deja existente (vezi cazul Wilten-Innsbruck).

Din punct de vedere al tipurilor de fortificații minore se constată o largă paletă de fortificații tip *burgus*, seria de trei *quadriburgia* aproape identice de la Irgenhausen, Schaan și Wilten-Innsbruck, dar și melanjul dintre *burgus* și *quadriburgium* constatat la micile fortificații de la Kleinbasel și Unteraal.

Limesul danubian din sectorul norico-panonic este unul dintre cele mai bine cunoscute din punct de vedere arheologic în ceea ce privește epoca romană târzie. Seria de castru legionare și *castella* ale trupelor auxiliare din perioada romană timpurie cunoaște modificări importante începând cu perioada Tetrarhiei și mai ales în epoca constantiniană, când sunt plasate la colțuri în general turnuri în formă de evantai, iar unele dintre porți sunt blocate cu turnuri în formă de U sau semicirculare. Pentru construcțiile noi din perioada Tetrarhiei un exemplu tipic este castrul de la Pilismarót (*Castra ad Herculem*), cu turnuri în formă de U pe curține, iar pentru perioada lui Constantius II sau Valentinian I fortificația de la Tokod, după unii rămasă neterminată. Fortificațiile minore sunt extrem de bine cunoscute pe anumite sectoare, de la *burgi* de dimensiuni diferite, majoritatea construite în epoca lui Valentinian I (cu mențiune specială pentru cei trei *burgi* cu *tetrapylon* și incintă exterioară de la Visegrád-Lepence, Leányfalu și Budakalász), până la debarcaderele fortificate identice cu cele de pe limesul rhenan (tip Veröce). Foarte importante pentru cronologia fortificațiilor de acest tip sunt *quadriburgia* cercetate la Passau-Instadt (probabil tetrarhic) și Visegrád-Gizellamajor (perioada lui Constantin).

Câteva fortificații de tip *burgus* au fost cercetate pe unele artere importante din provinciile Noricum Mediterraneum, Venetia et Histria, Savia, Dalmatia. Majoritatea se datează în a doua jumătate a sec. IV, într-o perioadă când asigurarea securității drumurilor publice reprezintă o preocupare constantă a autorității imperiale. Tehnica de construcție și detaliile arhitectonice demonstrează o influență venită din zona limesului danubian.

3.2. Peninsula Balcanică, zona de sud

În zona care iese din cadrul studiului de față se cunosc mai multe fortificații militare de dimensiuni mari și mijlocii, începând cu importante baze ale armatei mobile în sec. IV-V, precum cele de la Elbasan (*Scampa*), Dolenci (*Castra Nicaea*) sau Paleokastron, până la noile fortificații construite pe parcursul sec. VI. Cele câteva fortificații minore repertoriolate sunt de încadrat mai curând în categoria *castellum* și poartă amprenta tradiției grecești în tehnica de construcție, unele dintre ele fiind de fapt vechi construcții din perioada elenistică (Korešnica-„Markova Kula” și Kalyva). Fortificația de la Louloudies, cu cele aproape 0,70 ha, are un plan tip *quadriburgium* și este ridicată în sec. VI cu scopul evident de a închide la interior un complex bazilical, situație întâlnită și în Dacia Mediterranea (Pirdop, Orlandovci) sau în Siria (Habbat, Il-Anderin).

3.3. Provinciile orientale

În arealul est-pontic se cunosc deocamdată trei fortificații de dimensiuni reduse (tip *quadriburgium* sau triunghiular), toate construite în sec. VI. Influența orientală (mai exact palestiniană) este evidentă în cazul forturilor de la *Sebastopolis* și *Losorion*, mai ales în ceea ce privește forma turnurilor de colț.

Fortificațiile de pe *Strata Diocletiana* se cunosc mai ales din cercetările de teren și recunoașterile aeriene efectuate în primele decenii ale sec. XX de R. Brünnow, A. von Domaszewski, A. Poidebard, A. Musil și mai nou, de D. Kennedy și D. Riley. Cercetările arheologice recente de la Qusair as-Saila, precum și unele studii speciale dedicate acestei zone, demonstrează că acest drum strategic nu este o creație unitară, diocletianică, ci este rezultatul unei evoluții în timp, prelungită și în epoca constantiniană. Începând cu castrul de legiune de la *Sura*, acest drum de frontieră leagă Eufratul de zona Siriei de sud (în fața marilor orașe *Damascus*, *Philippopolis* și *Bostra*) și se prelungeste cu o importantă arteră caravanieră spre deșertul Arabiei (vezi mai jos forturile de la Deir el-Kahf și Qasr al-Azraq). Un prim indiciu al organizării acestei noi frontiere este implantarea așa-numitului „castru al lui Diocletian” de la Palmyra. Situat în partea de vest a orașului, acesta a fost construit într-o zonă

locuită anterior dar transformată în scop militar prin edificarea unor edificii specifice unui castru de legiune (*principia*, barăci).

Frecvența fortificațiilor de tip *quadriburgium* pe *Strata Diocletiana* este remarcabilă și constituie un punct de referință pentru studierea amplasării stațiilor rutiere fortificate de-a lungul arterelor importante, fie ele situate la frontiere, fie în interiorul provinciilor. Planul lor este în general de formă pătrată, turnurile de colț sunt cel mai adesea de tip evantai sau pătrate, mai rar rotunde, iar la interior se constată barăci dipuse de-a lungul cortinilor. Se observă de asemenea că o parte dintre ele (Qusair as-Saila, Al-Hulla, Ad-Diyateh) sunt construite în perimetrul unor așezări civile romane (*vici*), care, la rândul lor, vor fi fortificate mai târziu. Este foarte probabil ca aceste *quadriburgia* să fi avut o influență asupra construcțiilor similare din zona balcano-dunăreană (Mihai Bravu, Nova Černa) sau din Occident (Visegrád-Gizellamajor).

Trei fortificații de tip *quadriburgium* (Habbat, El-Anderin, Umm el-Hallahil), care par să îndeplinească rolul de stații rutiere (*mansiones*) cu cel de fortificații ale unor complexe creștine, au fost înregistrate în regiunea Chalcis-Apamea, una dintre cele mai bogate și mai dens populate regiune a Siriei. Datarea în sec. VI este asigurată de inscripții. Unele dintre cele mai bune analogii pentru situația din Balcani (Pirdop, Orlandovci, Louloudies).

Via Nova Traiana este drumul construit după crearea provinciei Arabia de către Traian, cu scopul de a face legătura între Siria de sud (cu orașul *Bostra* ca punct de plecare) și golful Aqaba de la Marea Roșie (*Aila*, castru al legiunii X Fretensis). Fortificațiile de pe această arteră, ca și cele care se află pe o linie înaintată situată la circa 10-20 km est de VNT, sunt cunoscute mult mai bine din punct de vedere arheologic. Lăsând la o parte urmele unor castre romane timpurii care prin arhitectura lor se deosebesc de clasicele fortificații de pe limesul occidental, este de amintit în primul rând castrul ridicat în perioada Tetrarhiei la El-Lejjun (*Bethorus*), a cărui arhitectură a influențat multe fortificații din partea orientală a Imperiului. Dintre fortificațiile minore se remarcă în primul rând cele date în perioadă Tetrarhiei: Qasr Bshir (considerat de unii autori ca un prototip pentru fortificațiile de tip *quadriburgium*), Khirbet es-Samra și Khirbet el-Fityan. Se poate constata cu ușurință preferința pentru turnurile de colț dreptunghiulare sau pătrate, în cazul Qasr Bshir cu evidente filiații din arhitectura castrului de la El-Lejjun (turnuri mari, cu compartimentare interioară). Khirbet ez-Zona amintește prin planul său de fortificația de la *Dionysias* (Egipt), iar Muhattet el-Haj, un *quadriburgium* cu turnuri intermediare este aproape identic cu unele fortificații de acest tip din Occident.

În ceea ce privește fortificațiile minore de pe teritoriul Palestinei, situate în hinterlandul limesului și pe drumuri importante din interior, se remarcă preferința pentru tipul *quadriburgium*. Cronologia acestora este însă subiect de controversă, datarea unora dintre ele în sec. IV fiind serios pusă la îndoială de autori precum S. Gregory și J. Magness. Cazurile cele mai comentate sunt cele ale fortificațiilor de la En Boqeq și „Upper Zohar”, care au oferit clare indicii pentru o datare târzie (sfârșitul sec. V - sec. VI). Alături de *quadriburgia*, apar fortificații situate în perimetrul unor vechi orașe (*Oboda*, *Nessana*, *Malatha*), a căror datare este la fel de controversată (sec. IV sau sec. V-VI, ultima variantă fiind mult mai plauzibilă).

Unele fortificații cercetate în Egipt se pot încadra în tipul *castellum* minor, cel de la *Dionysias* oferind o imagine foarte clară a arhitecturii militare specific târzie din această regiune, cu preferința pentru turnurile-monolit (bastioane). Acestea au dimensiuni reduse și sunt de formă pătrată, semicirculară sau în U. Datarea lor în perioada Tetrarhiei se bazează pe cercetările de la Tell el-Herr, o fortificație aflată la limita dintre cele minore și cele mijlocii, dar și pe cele mari de la Luxor, Nag el-Hagar și Babylon-Cairo.

3.4. Africa

Fortificațiile din provinciile africane sunt mai bine cunoscute pentru perioada sec. VI-VII, lucrarea lui D. Pringle fiind un prețios instrument de lucru pentru cunoașterea arhitecturii militare din epoca lui Justinian și a urmașilor săi. Chiar dacă nu există suficiente date arheologice, cele mai multe dintre fortificațiile de tip *quadriburgium*, ca și cele de plan neregulat, sunt fără îndoială creații ale epocii lui Justinian. Această datare se bazează mai ales pe arhitectura tipică acestei perioade, ilustrată foarte bine de fortificația de la Timgad, singura care a beneficiat de cercetări sistematice. Demn de semnalat

este faptul că multe dintre fortificațiile minore sunt construite în perimetrul vechilor orașe romane și reutilizează unele edificii din interiorul acestora. Din punct de vedere al aspectelor zonale, se remarcă frecvența fortificațiilor de tip *quadriburgium* în Numidia și Byzacium, preferința pentru fortificațiile de plan neregulat în Carthago Proconsularis (probabil și datorită reliefului accidentat) și numeroasele *centenaria* din Tripolitania.

Încercarea lui M. Euzennat de a data unele fortificații din Mauretania Tingitana în perioada severică rămâne încă greu de dovedit, în lipsa unor cercetări arheologice. Același lucru este valabil și pentru o serie de fortificații din Numidia (M'doukal, Bourada, Doucen, Loth Bordj), a căror datare se bazează doar pe sursele epigrafice.

CAP. IV. FORTIFICAȚII MINORE ÎN DIOCEZELE DACIA ȘI THRACIA

1. REPERTORIUL FORTIFICAȚIILOR

Întocmirea unui repertoriu de așezări din provinciile care alcătuiesc diocezele Dacia și Thracia în care s-au identificat fortificații minore este absolut necesară pentru a avea o imagine de sinteză asupra acestora. Este însă o încercare limitată de multe ori de insuficiența datelor arheologice. O mare parte dintre aceste situri rămân cunoscute doar prin câteva mențiuni ale unor autori din sec. XVIII-XIX sau de la începutul sec. XX, care s-au preocupat de identificarea și înregistrarea așezărilor antice de pe teritoriul peninsulei Balcanice (Marsigli, Kanitz, frații Șkorpil, Polonic, Tocilescu) sau de unele cercetări de teren efectuate în a doua parte a sec. XX. Dar chiar și acolo unde s-au efectuat cercetări arheologice, fie ele sistematice sau cu caracter de salvare (precum cele din zona Porților de Fier), datele sunt în multe cazuri incomplete. Sunt cazuri când încadrarea cronologică a fortificațiilor s-a făcut fără o cercetare stratigrafică minuțioasă, alteori doar pe baza unor analogii inconsistente cu alte tipuri de fortificații sau doar prin interpretarea materialului arheologic sau numismatic. S-a ajuns astfel la considerații fără suport temeinic, care au fost preluate fără o abordare critică în diverse lucrări științifice care tratează subiectul fortificațiilor romano-bizantine (vezi cazurile de la Gornea, Ravna, Ovidiu).

Am considerat că structurarea acestui repertoriu pe trei mari arii geografice – limesul danubian, coasta vest-pontică și interiorul provinciilor – poate oferi o imagine de ansamblu pentru fiecare dintre aceste zone cu rol bine definit în cadrul sistemului defensiv și rutier al provinciilor aflate în studiu.

2. TIPOLOGIE, CRONOLOGIE, ELEMENTE DE ARHITECTURĂ ȘI ORGANIZARE A SPAȚIULUI

Alcătuirea unei analize tipologice și cronologice a fortificațiilor minore din spațiul balcano-dunărean permite evidențierea principalelor caracteristici ale acestora (planimetrie, suprafață internă, arhitectură), surprinderea unor influențe venite din alte zone sau a unor aspecte regionale în maniera de construcție și chiar identificarea unor programe constructive specifice anumitor perioade.

Păstrând cele patru mari categorii schițate la capitolul referitor la fortificațiile din Imperiu (*turres*, *burgi*, *quadriburgia*, *castella*), analiza care urmează se va axa pe două direcții principale: identificarea unor programe constructive și schițarea unui tablou cronologic.

2.1. Turnuri (*turres/pyrgoi*)

Cele 11 turnuri care au fost cercetate sau doar identificate pe teritoriul diocezelor Dacia și Thracia, dintre care doar la opt dintre ele se cunoaște planul complet, se pot departaja în funcție de suprafața interioară (aria locuibilă) în trei grupuri:

- turnuri cu suprafață redusă: Korbovo-„Zbradila” (Nr. 25) - aproximativ 6 mp, Ras (Nr. 80) - circa 7 mp și Lepenski Vir (Nr. 10) cu o suprafață de 9 mp.

- turnuri cu suprafață medie (în medie 25 mp): Gornja Kamenica (Nr. 69), Radanja (Nr. 79) și Pesača (Nr. 9) au toate în jur de 25 mp, iar Kozjak-„Cvilig” (Nr. 78) are 27 mp.
- turnuri cu suprafață mare: Malo Golubnje-„Nešin potok” (Nr. 15).

Pe baza rezultatelor oferite de cercetarea arheologică și în funcție de încadrarea cronologică a momentului de construcție poate fi făcută o departajare între:

1. Foste turnuri de observație romane timpurii, reutilizate în sec. IV și chiar mai târziu: Nr. 10, 25, 38, 80.
2. Turnuri noi, construite pe parcursul sec. IV: Nr. 9, 15, 49, (56?), 78, 79.

Turnurile romane timpurii se caracterizează prin dimensiunile reduse (până în 5 x 5 m la exterior) și zidurile subțiri, în medie de 0,70 m în elevație. Un exemplu tipic este turnul de la Lepenski Vir (Nr. 10), cercetat integral, ale cărui dimensiuni exterioare de 4,90 x 5,10 m îl încadrează în tipul standard de turn de observație. Chiar dacă nu s-au putut obține date cronologice clare în urma cercetării arheologice (materialul arheologic fiind foarte sărac), forma și analogiile cu alte turnuri de acest tip descoperite pe limesul Daciei Porolissensis, în Africa de Nord sau în Palestina¹ îl încadrează fără îndoială printre construcțiile din epoca Principatului, datarea în sec. III fiind aproape certă. Despre turnul de la Ruse-„Selište” (Nr. 38), datat de descoperitori în sec. II-III, nu există date cu privire la planul și caracteristicile constructive, singura certitudine fiind reutilizarea sa în sec. IV (ștampilă Rumoridus). Dovezi pentru o datare în a doua jumătate a sec. III au apărut în turnurile dreptunghiulare de la Korbovo-„Zbradila” (Nr. 25) și Ras (Nr. 80), ceea ce ar putea reprezenta un indiciu asupra preferinței pentru această formă în epoca respectivă.

În ceea ce privește turnurile nou construite în sec. IV, acestea se caracterizează prin dimensiunile mai mari, atât în ceea ce privește suprafața exterioară (peste 7 x 7 m, până la limita de 10 x 10 m) sau interioară (în general de 25 mp, categoria medie), cât și în privința grosimii incintei (peste 1,00 m, ajungând și la 1,90-2,00 m sau chiar 2,50 m). Între acestea se remarcă un grup de trei turnuri care au la exterior un fel de incintă (sau mai degrabă o împrejmuire, o curte) realizată într-o manieră mai puțin îngrijită. Unul dintre ele - turnul de la Pesača (Nr. 9), pe limesul Moesiei Prima, cu dimensiunile de 7,50 x 7,50 m (exterior) și 5 x 5 m (interior) - este posibil să fi fost construit la sfârșitul sec. III - începutul sec. IV. Ceea ce îl individualizează este o pseudo-incintă construită rudimentar (zidărie seacă, fără fundație), considerată de autoarea cercetării (D. Minić) ca fiind adăugată într-o fază ulterioară, dar care la fel de bine poate fi ridicată încă din prima fază dacă ne gândim că această „incintă” nu avea un rol defensiv cât mai degrabă de delimitare a unui teritoriu. O situație asemănătoare se întâlnește în cazul celor două turnuri identificate în zona de graniță dintre provinciile Dacia Mediterranea și Macedonia (mai exact în teritoriul orașului Bargala): Kozjak-„Cvilig” (Nr. 78, care folosește tot tehnica zidurilor seci, aici și în cazul turnului propriu-zis !) și Radanja (Nr. 79), necercetate, dar pe baza materialului arheologic recuperat databile în sec. IV.

Chiar dacă nu sunt elemente clare de planimetrie și de organizare a spațiului, indiciile oferite de cercetarea de teren în cazul turnului de la Gornja Kamenica (Nr. 69) îl plasează în aceeași serie cu turnurile din Dacia Mediterranea mai sus amintite, dacă avem în vedere grosimea zidului de incintă (2,50 m) și suprafața interioară de circa 25 mp. Analogii pentru aceste turnuri se găsesc la Mauthen (la granița dintre Noricum Mediterraneum și Venetia et Histria), datat în a doua jumătate a sec. IV² și Rheinau (pe limesul rhenan), datat cu certitudine în vremea lui Valentinian I³.

În discuția cu privire la distincția care ar trebui să se facă între turnuri și burgi demn de semnalat este turnul de la „Kleiner Laufen”-Koblenz, pe limesul Rhinului superior, cu dimensiunile de 8,05 x

¹ Pentru turnurile pătrate de pe așa-numitul limes al Meseșului, vezi Gudea 1997 c, p. 35 și urm., fig. 14 (Poieni 2, Horchiș), fig. 16 (Cetățea, Rimbușoi) etc. În Africa, pe *limes Tripolitanus*, turnurile romane au dimensiuni cuprinse între 4,5 x 4,5 m și 6,5 x 6,5 m (cf. Troussset 1990, p. 254, fig. 6), iar în Palestina unul dintre cele mai elocvente exemple este turnul de la Migdal Tsafit, datat în epoca lui Traian și reutilizat în sec. IV (Gichon 1974 c, p. 16 și urm., fig. 2).

² Ciglenecki 1987, p. 47, 112, Abb. 47 (turn cu dimensiuni exterioare 9,30 x 7,70 m, zid gros de 1,40 m, suprafață interioară c. 32 mp).

³ Petrikovits 1971, nr. 75, p. 217, fig. 28.3 (dimensiuni exterioare c. 10 x 10 m, zid gros de c. 2,00 m).

8,05 m la exterior (4,65 x 4,65 m la interior, adică o suprafață de c. 22 mp). Acesta este datat în epoca lui Valentinian I pe baza unei inscripții de fundație din anii 371-374 în care, spre deosebire de binecunoscutele inscripții contemporane în care sunt amintiți burgi, apare doar toponimul *Summa Rapida*, fără nici o referire la tipul de fortificație pe care îl reprezintă. Acest turn ar putea fi considerat ca unul reprezentativ pentru construcțiile minore aflate sub limita a ceea ce poate fi numit burgus, adică sub o limită de circa 50 mp locuibili în interior (cel mult 7 x 7 m dimensiuni interne).

Undeva la limita dintre turnuri și fortificațiile de tip burgus poate fi încadrată construcția identificată la **Malo Golubnje-„Nešin potok”** (Nr. 15), cu dimensiunile de 8,53 x 8,53 m la exterior, care are o incintă groasă în elevație de doar 1 m, ceea ce duce la o suprafață interioară de circa 42 mp. Această suprafață permitea cu siguranță o locuire mai bogată la interior. De altfel, pe baza grosimii zidului de incintă se determină în general și înălțimea unui turn. Dacă la interior nu sunt plasate elemente de susținere precum piloni de zidărie sau structuri masive din lemn, înălțimea unui turn cu o largă suprafață interioară și cu o grosime redusă a zidului nu poate fi prea mare, lucru perfect posibil în cazul turnului de la Malo Golubnje. Analogiile cele mai apropiate sunt de găsit pe limesul norico-panonic, unde asemenea construcții sunt destul de frecvente: Rossatzbach-Windstallgraben, Esztergom-Szentgyörgymező (3), Esztergom-Bubanatvolgy (2), Pilismarot-„Schiffsstation”, Slankamen-„Humka”, toate cu o suprafață interioară mai mică de 50 mp. Datarea lor este în general plasată în perioada lui Valentinian I, dar nu trebuie excluse unele construcții încă din perioada constantiniană. Acest tip de turn poate fi considerat o etapă de tranziție către fortificațiile de tip *burgus*.

2.2. Fortificații de tip *BURGUS*

După cum am văzut mai sus, construcția de la „Kleiner Laufen”-Koblenz, care nu este menționată ca *burgus* în inscripția de fundație, este o dovadă a faptului că această denumire ar trebui dată unor fortificații mai mari decât simplele turnuri. Punctul de plecare cel mai sigur pentru identificarea unei fortificații care poate fi numită în epoca romană târzie *burgus* este o fortificație cercetată pe limesul provinciei Valeria, la Višegrad-Kőbánya („Steinbruch”). O inscripție de fundație datată în anul 372 atestă explicit denumirea de *burgus* dată acestui turn, construit de militarii din *legio I Martia*. Este vorba de un turn de formă pătrată, cu dimensiunile exterioare de 9,95 x 9,95 m, zidul gros de 1,05 m, o intrare dotată cu prag lat de 1,30 m și scară de acces la unul dintre colțurile interioare. Prin urmare, acest *burgus* nu este altceva decât un turn de dimensiuni mai mari, care cuprinde la interior o suprafață de circa 62 mp, mai mult decât dublu față de un turn obișnuit de mărime medie. Aplicând la această suprafață o toleranță de 10-15 mp, ajungem să considerăm drept *burgus* un turn sau o fortificație rectangulară cu o suprafață interioară de cel puțin 50 mp.

Ținând cont de aceste calcule și având în vedere anumite caracteristici constructive se pot identifica următoarele cinci mari tipuri de *burgi* în diocesele Dacia și Thracia:

Tip 1. Burgus simplu (turn de dimensiuni mari). Acest tip este reprezentat de fapt de un turn de dimensiuni mari, care permitea probabil și o locuire mai serioasă în interior. Singura fortificație de acest tip cunoscută până în prezent este *burgus*-ul de la **Hajdučka Vodenica** (Nr. 16A). Datarea acestuia este asigurată de materialul arheologic și numismatic în a doua jumătate a sec. IV, fiind aproape sigur o construcție din epoca Valentinian/Valens. La această datare concură și analogiile cu burgi de acest tip cercetați pe limesul provinciei Raetia (Finningen, la confluența dintre râul Iller și Dunăre, dimensiuni exterioare 11,70 x 12 m, datat în perioada lui Valentinian I) și mai ales pe limesul norico-panonic, la Passau-Haibach (12 x 12 m), Bacharnsdorf, Višegrad-Szentgyörgypuszta 1, precum și cu un burgus aproape identic descoperit la Vrhnika-Turnovšče, în apropiere de Nauportus, pe drumul dintre Emona și Aquileia.

Tip 2. Burgus cu „turn” de colț plasat la interior. Este ilustrat de fortificația de la **Zidinac** (Nr. 6), care în interiorul unei suprafețe de 14,50 x 14,50 m (210 mp), cu zid de incintă de 1,50 m, prezintă o structură rectangulară de c. 3,50 x 3,50 m în colțul de NE, interpretată drept turn de observație. Dacă așa stau lucrurile, atunci acest turn trebuie să fi fost mai înalt decât incinta burgului. Dar nu poate fi

exclusă și ipoteza ca această structură să fi reprezentat o mică amenajare interioară, poate și cu rol de scară de acces, care să fi fost la fel de înaltă ca incinta (care ar fi fost de fapt un turn masiv). Date fiind cercetările limitate efectuate în acest punct, nu se poate preciza în ce mod se putea susține acoperișul unui turn cu dimensiuni destul de mari (17,50 x 17,50 m la exterior), fără măcar să existe un pilon central.

Tip 3. Burgus cu debarcader. Cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de „Ländeburgi” (O. Höckmann), aceste fortificații au fost cercetate în special pe limesul rhenan și pe sectorul pannonic al limesului dunărean, cele mai multe fiind capete de pod implantate în dreapta Rhinului și în stânga Dunării. Singura construcție cunoscută deocamdată în sectorul Dunării de Jos care ar putea fi interpretată drept un debarcader fortificat cu turn este cea de la **Batin** (Nr. 37), a cărei datare în a doua jumătate a sec. IV este certă (dar pe baza ștampilelor RVMORID se poate postula chiar mai exact epoca Valentinian-Valens). În comparație cu seria aproape standardizată de „Ländeburgi” din Occident (Engers, Zullestein, Mannheim-Neckarau, Veröce, Tahitotfalu-Balhavar, Szigetmonostor-Horanyi, Dunafalva, toate cu turn masiv dreptunghiular și piloni de susținere la interior), cel de la Batin se caracterizează prin dimensiunile reduse ale turnului (10 x 10 m la exterior, aproape de limita între turn și *burgus*) și prin plasarea în altă manieră a zidului debarcaderului propriu-zis. Mai apropiate par a fi totuși fortificația de la Szentendre-Dera patak, cu deosebirea că turnul acesteia este mult mai mare (c. 20 x 20 m) și mai ales debarcaderul descoperit la Bač, în sectorul nord-dunărean aparținând de Pannonia Secunda, care are un turn de dimensiuni apropiate celui de la Batin.

Având în vedere unele diferențe în ceea ce privește tehnica de construcție (și în special mărimea și arhitectura turnului), precum și datele oferite de cercetarea arheologică, se poate preciza o încadrare cronologică mai târzie pentru debarcaderele cu turn simplu, fără piloni, și anume epoca lui Valentinian I.

Tip 4. Burgus cu tetrapylon. Cercetările efectuate pe limesul danubian, atât în sectorul tratat de lucrarea prezentă (unde se cunosc până în prezent 10 exemplare) cât și în sectorul norico-panonic, dar și unele descoperiri făcute în interiorul provinciilor occidentale, permit evidențierea a două stiluri de construcție, în funcție de modul de realizare a pilonilor interiori și de modul în care este tratat spațiul extramuran.

Tip 4 a. Piloni în formă de L și șanțuri de apărare la exterior. Este reprezentat de fortificațiile cercetate la **Kladovo-„Donje Butorke”** (Nr. 22 A), **Ljubičevac** (Nr. 27 A) și **Mihajlovac-„Mora Vagei”** (Nr. 31), cărora li s-ar putea adăuga fortificația necercetată încă de la **Seimeni** (Nr. 41) și cea incomplet săpată de la **Malo Golubinje** (Nr. 14 A). Alături de cele două caracteristici principale, se mai poate adăuga și grosimea zidului, care în elevație depășește 1,90-2,00 m, ajungând chiar și la 3,00-3,30 m, precum și folosirea cu predilecție a tehnicii de construcție în *opus mixtum*.

În ceea ce privește datarea acestor fortificații există mai multe argumente pentru plasarea lor în perioada Tetrarhiei. În primul rând, cercetările de la Ljubičevac au adus ca dovadă a datării în această vreme două monede descoperite în zidul de vest și pe primul nivel de călcare: un exemplar de la Probus (279) și un altul de la Diocletian, datat în anii 289-290, ceea ce asigură un *terminus post quem* pentru momentul de construcție. Al doilea element de datare este asigurat de o fortificație similară situată pe limesul provinciei Noricum Ripense, la Zeiselmayer. Aici condițiile în care apare burgul sunt total diferite de ceea ce avem documentat în zona noastră, acesta fiind plasat în colțul de NE al unui vechi castru auxiliar roman, refăcut în timpul lui Constantin. Autorii care l-au studiat au considerat că este construit în a doua jumătate a sec. IV, fie în vremea lui Valentinian I (după H. Ubl), fie în perioada de după 380 (după S. Soproni), bazându-se în special pe presupunerea că el suprapune un turn de colț în formă de evantai aparținând castrului constantinian. Însă urmele eventualului turn de colț demolat nu au fost puse în evidență, singurele dovezi anterioare fiind din sec. I p. Chr. De aceea, nu este exclus ca *burgus*-ul să fi fost construit de fapt în colțul vechiului castru roman timpuriu și nimic nu ne împiedică să presupunem că acest lucru s-a întâmplat în epoca lui Diocletian, analogiile cu cele trei construcții tetrarhice de pe limesul Porților de Fier fiind foarte clare. Situația se repetă în două castru apropiate, la Wallsee și Traismauer, dar poate fi presupusă și în alte locuri, de unde se

poate trage concluzia că în acest sector s-a aplicat un program constructiv local, prin adaptarea unui *burgus* tetrahic la noile castru constantiniene cu turnuri de colț în formă de evantai.

Rămânând la elementele de date, trebuie amintită și o recentă ipoteză exprimată de S. Torbatov, după care termenul de *praesidium* întâlnit în faimoasele inscripții tetrahice de la Dunărea de Jos ar trebui pus în legătură cu astfel de fortificații de tip *burgus*.

Un alt element care ajută la precizarea clară a unui tip diocletianic de *burgus* este reprezentat de modalitatea de întărire a capacității defensive prin săparea a două șanțuri concentrice în jurul fortificației. Pornind de la rezultatele oferite de cercetarea acestor șanțuri la „Mora Vagei” și Ljubičevac, am identificat o tehnică similară și la „Donje Butorke”. Această tehnică este întrebuițată de exemplu și la unele fortificații rutiere din Galia de Nord datate în această perioadă, precum cele de la Morlanwelz II și Liberchies I. De asemenea, o caracteristică constructivă a epocii ar putea fi grosimea mare a zidurilor și o analogie apropiată se poate face cu *burgus*-ul tetrahic de la Goldberg-Türkheim (Raetia).

Tip 4 b. Piloni de formă rectangulară și incintă de piatră la exterior. În această categorie intră *burgi* descoperiți la **Ušće Slatinske reke** (Nr. 29 A), **Mihajlovac-„Blato”** (Nr. 30) și **Bordjej** (Nr. 32), pe limesul Daciei Ripensis. Diferențele față de tipul anterior nu constau doar în forma pilonilor, ci și în grosimea zidului, cuprinsă între 1,60 și 1,80 m, precum și în folosirea tehnicii *opus incertum* (cu excepția Nr. 32 care folosește tot un *opus mixtum*, dar cu 5 rânduri de cărămizi). De asemenea, se observă că spațiul cuprins în interiorul format de cei patru piloni este ceva mai mare decât la *burgi* cu piloni în formă de L. În ceea ce privește incinta exterioară, care substituie șanțurile prezente în cazul tipului precedent, trebuie spus că nu a fost reperată decât la Mihajlovac-„Blato” și Bordjej și se circumscrie unei suprafețe pătrate (circa 36 x 36 m la Bordjej) sau dreptunghiulare (la Mihajlovac), zidul fiind gros de circa 1,00 – 1,10 m (sau 0,70 m la Bordjej) și construit în general într-o tehnică mai puțin îngrijită decât *burgul*, dar tot în *opus incertum*. Încercarea unor autori de a considera incinta exterioară ca fiind adăugată într-o fază ulterioară nu se bazează pe nimic concret. Având în vedere zidurile destul de subțiri este mai probabil rolul de împrejmuire al acestor incinte și de aceea este mai plauzibilă construcția lor o dată cu *burgul* propriu-zis.

Analogiile cele mai apropiate pentru această variantă de *burgus* cu *tetrapylon* se găsesc pe limesul pannonic (provincia Valeria), în trei locuri: Budakalász, Leányfalu și Visegrád-Lepence. Primele două sunt cunoscute din săpături mai vechi și au fost datate pe baza materialului arheologic în perioada Valentinian I, iar ultima este o descoperire recentă, datată, pe baza unei inscripții *in situ* și a unor capete de statui imperiale, tot în timpul lui Valentinian I (anul 371). Toate cele trei exemple pannonice au caracteristici constructive aproape identice cu cele din Dacia Ripensis, fiind evident că fac parte dintr-un program constructiv elaborat în perioada Valentinian/Valens. Dacă pentru limesul pannonic avem mai multe inscripții care ne fac cunoscută activitatea constructivă din această perioadă (mai ales anii 371-372), pentru Dacia Ripensis există doar mențiunea dintr-un edict al lui Valentinian adresat ducelui Tautomedes (anul 365), care este obligat să se îngrijească de restaurarea unor vechi turnuri și de a construi altele noi.

Variante la tipurile 4a și 4 b. O variantă a acestor două tipuri standard este fortificația de la **Rtkovo-„Glamija”** (Nr. 24 A), care prezintă la interior piloni de formă rectangulară dar cu unul dintre colțuri rotunjit și are o grosime a zidului apropiată de cele din tipul 4a (1,92 m în elevație). Deși există doar elemente de date în a doua jumătate a sec. IV (Valentinian ?), nu este exclus să avem și în acest caz o creație tetrahică.

O altă fortificație care nu își găsește analogii perfecte în cadrul celor două tipuri cu *tetrapylon* este așa-numitul „*praetorium*” de la **Dinogetia (Garvăn)** (Nr. 47), pe bună dreptate interpretat în ultimul timp drept un *burgus*. Acesta se individualizează prin dimensiunile reduse (14 x 12,50 m) și prin grosimea mică a zidurilor (circa 1,00 m). În lipsa unor date arheologice elocvente, s-au avansat două ipoteze cu privire la datarea acestuia. S. Torbatov, primul care a emis ipoteza identificării acestei construcții cu un *burgus*, propune o datare a acestuia în perioada de după 378, bazându-se pe un nivel de abandon al cetății identificat de observațiile stratigrafice mai noi. Această datare este însă puțin credibilă, neavând deocamdată suport arheologic. Cele mai apropiate analogii se găsesc pe drumul

Bavay-Köln în Galia de Nord, unde două mici fortificații de tip *burgus* cu *tetrapylon*, la Braives și Hulsberg, au dimensiuni apropiate de construcția de la *Dinogetia*, aproximativ aceeași grosime a zidului și la interior apar aceiași patru piloni de formă pătrată. Datarea acestora este asigurată de materialul arheologic în prima jumătate a sec. IV, mai exact perioada lui Constantin. Pe baza acestor analogii este posibilă o încadrare cronologică a *burgus*-ului de la *Dinogetia* în perioada constantiniană, fiind vorba probabil de o construcție premergătoare ridicării cetății actuale.

Tip 5. *Burgus* cu compartimentare interioară

În această categorie intră structurile de dimensiuni mai mari (peste 250 mp la interior, până către 500 mp), pentru care exemplul de la Babadag-„Topraichoi” (Nr. 86) este elocvent. Chiar dacă aici se presupune că funcția inițială a fost aceea de horreum, săpăturile au demonstrat că ulterior este compartimentat pentru a permite locuirea la interior. Faptul că s-au găsit multe arme denotă că este un post militar, îndeplinind în același timp și rol de centru de aprovizionare a trupelor din interiorul provinciei cu mărfuri aduse prin Marea Neagră.

Alte fortificații de pe teritoriul celor două diocese care pot fi incluse în această categorie, dar pentru care lipsesc deocamdată date arheologice sunt cele de la Constanța-„Palazu Mare” (Nr. 55), Slava Rusă (Nr. 85) și Matočina (Nr. 95), toate cu un plan dreptunghiular și cu o suprafață care poate fi estimată între 300 și 500 mp. De asemenea, fortificația de la Pakoševo (Nr. 84) și eventual cea de la Enisala-„Palanca” (Nr. 52), acum dispărută, sunt prin formă și dimensiuni undeva la limita dintre un *burgus* și un *castellum* minor.

Analogii pentru acest tip de *burgus* se găsesc mai ales în provinciile occidentale - Eisenberg și Bad Dürkheim-Ungstein (în hinterlandul limesului rhenan, ambele datate în perioada lui Valentinian I), Frauenberg-Weltenburg (pe limesul provinciei Raetia, cu o datare în aceeași perioadă).

Apariția acestor fortificații îndeosebi de-a lungul drumurilor importante presupune încadrarea lor în categoria fortificațiilor rutiere, cu rolul de a controla traficul, unele dintre ele îndeplinind și rol de baze de aprovizionare.

2.3. Fortificații de tip *QUADRIBURGIUM*

Tipologic vorbind se pot distinge o varietate de planuri ale acestor fortificații. Nu cred că este de ajutor o distincție a tuturor variantelor de planimetrie sau de arhitectură defensivă, deoarece acestea diferă atât de la o fortificație la alta cât și de la o epocă la alta. Pentru a realiza totuși un tablou stilistic care să fie utilizat doar ca punct de plecare pentru eventuale încadrări cronologice cred că se pot distinge două tipuri de bază:

- Tipul standard, cu patru turnuri de colț și poartă simplă;
- Variante cu turnuri intermediare sau turnuri de poartă.

În tipul standard se încadrează cele mai multe dintre fortificațiile cercetate în aria de care ne ocupăm. Pe limesul danubian avem fortificațiile de la Dobra-„Saldum” (Nr. 7), Tekija (Nr. 17), Orșova (Nr. 18), Sip (Nr. 20), Hajdučka Vodenica (Nr. 16B, cu precizarea că turnul pentagonal intermediar este adăugat într-o fază ulterioară), Ljubičevac (nr. 27B), Ušće Slatinske reke (Nr. 29B). Chiar dacă nu au fost explorate decât parțial sau chiar deloc, fortificațiile de la Veliko Grădište (Nr. 4), Peceneaga (Nr. 44), Traian (Nr. 45) și Jijila (Nr. 46) ar putea fi incluse în aceeași categorie. Pe coasta vest-pontică fortul de la Ovidiu (Nr. 54) este reprezentativ, posibil în același tip standard să fi fost încadrat și cel de la Capul Șabla 1 (Nr.58A). Mult mai standardizate apar *quadriburgia* descoperite în interiorul provinciilor, între care cel de la Kula ar putea fi considerat prototip pentru alte fortificații de gen nu numai în Balcani ci și în întreg Imperiul. Fortificațiile de la Medvedja (Nr. 63), Puținei (Nr. 64), Vidrovgrad (Nr. 65), Podvis (Nr. 67), Orešac (Nr. 68), Pirdop (Nr. 72), Sofia-„Orlandovci” (Nr. 73), Štulac (Nr. 76), Mihai Bravu (Nr. 87), Mircea Vodă (Nr. 88), Castelu (?) (Nr. 89), Kotel-„Hajdut Vărban” (nr. 93) urmează același plan, în general fiind preferate turnurile de colț rotunde, deși nu lipsesc cele dreptunghiulare sau în formă de evantai.

Același plan simplu este realizat și în cazul fortificațiilor care fac parte din ziduri-baraj (*clausurae*), cum este cazul celor de la Porečka reka (Nr.), Panicovo-„Fidan Punar” (Nr. 94) și al celor două *quadriburgia* identificate până în prezent pe traseul Zidului Lung (Nr. 100 și 101).

Mai greu de încadrat tipologic este fortul de la **Bistrica** (Nr. 74), multă vreme considerat a fi o *villa*, care prin dimensiunile reduse (8 x 8 m la interior) poate fi considerat un *burgus*, dar prezența celor patru turnuri de colț ar pleda și pentru definirea lui ca *quadriburgium*. O analogie apropiată pentru acest melanj între *burgus* și *quadriburgium* se găsește pe limesul rhenan la Kleinbasel, aici cu turnuri de colț rotunde. Pentru o încadrare în categoria *quadriburgia* pledează și forturile de mici dimensiuni descoperite în Palestina, la En Boqeq și Upper Zohar, a căror datare este cu siguranță târzie, cel mai probabil din prima jumătate a sec. VI. Fortul de la Bistrica a fost datat în sec. V, dar fără existența unor dovezi clare.

În ceea ce privește variantele la tipul standard, un exemplu de *quadriburgium* care, alături de cele patru turnuri de colț, mai are și două turnuri de poartă este cel de la Gornea (Nr. 5). Fortificația de la Hinova (Nr. 23) este dotată și cu turnuri de poartă și cu turnuri intermediare. Tot cu turnuri intermediare sunt prevăzute și Ravna (Nr. 12), aici și cu un exemplu de turn-poartă (la fel și Škorpilovci, Nr. 60), precum și Kladovo-„Donje Butorke” (Nr. 22B), cu un turn dreptunghiular absidat plasat pe mijlocul unei curține.

Mult mai instructivă mi se pare o tipologie care are la bază un tablou cronologic al evoluției acestei categorii. Chiar dacă un astfel de tablou este susceptibil la modificări în viitor, pe măsură ce se vor intensifica cercetările arheologice, cred că pe baza lui se pot distinge două mari tipuri de *quadriburgia* și anume unele specifice secolului al IV-lea ("Late Roman") și altele cu trăsături distincte caracteristice secolului al VI-lea ("Early Byzantine").

1. *Quadriburgia* din secolul al IV-lea

Analiza detaliată a tehnicii de construcție, arhitectura incintei și a turnurilor, materialul arheologic și numismatic permit identificarea unor construcții care se pot data fără îndoială în cursul secolului al IV-lea. Este însă adevărat că în cele mai multe cazuri nu există elemente clare de datare (inscripții, izvoare literare) și nici cercetări arheologice complete, publicate integral. În puține cazuri există un minim lot de piese arheologice și numismatice care pot fi considerate *terminus post quem* pentru datarea momentului de construcție. Fortificațiile care au oferit elemente clare de datare în sec. IV, cercetate arheologic mai mult sau mai puțin complet, sunt în număr de 12. Este vorba mai întâi de *quadriburgia* de pe limesul danubian, situate fie la sud de fluviu, precum cele de la **Ravna** (Nr. 12), **Porečka Reka** (Nr. 13), **Tekija** (Nr. 17), **Nova Černa** (Nr. 39A), cât și la nord de acesta, la **Gornea** (Nr. 5), **Orșova** (Nr. 18) și **Hinova** (Nr. 23), apoi de unele exemple de pe litoralul vest-pontic (**Capul Šabla**, Nr. 58A) și terminând cu fortificații din interiorul provinciilor : **Puținei** (Nr. 64), **Kula** (Nr. 66), **Mihai Bravu** (Nr. 87) și **Sofia-"Orlandovci"** (Nr. 73). La acestea se mai adaugă o altă fortificație din interior - **Medvedja** (Nr. 63), pentru care există doar indicii colaterale pentru o datare în sec. IV.

Analizând localizarea acestor fortificații se constată că cele mai multe apar în puncte nelocuite anterior, cu excepția celor de la Ravna, Tekija, Orșova și Capul Šabla, care sunt construite peste ruinele unor construcții din perioada romană timpurie (sec. II-III) și a celei de la Medvedja, care cuprinde în interior o *mansio* din epoca constantiniană.

Planul este în general de formă rectangulară, de obicei pătrat (Gornea, Kula) sau aproximativ pătrat (Ravna, Orșova, "Orlandovci"), dar și dreptunghiular (Mihai Bravu, Hinova, Medvedja) sau chiar romboidal (Tekija). Suprafețele interne sunt cuprinse de regulă între 0,06-0,07 ha ("Orlandovci", Tekija) și 0,17 ha (Hinova), cu trei excepții notabile (Porečka Reka, Puținei, Medvedja), toate cu suprafețe peste dublul celei de la Hinova. Acestea din urmă apar de altfel în contexte aparte: fie ca un fort auxiliar pentru un zid-baraj (*clausura*), precum cazul de la Porečka Reka, fie ca un avanpost în teritoriile nord-dunărene controlate de Imperiu (Puținei), fie ca o evoluție către o *mansio* fortificată (Medvedja).

Grosimea incintei în elevație este cuprinsă între un minim de 1,10-1,25 m (Ravna – dar valabil se pare doar pentru turnuri), apoi medii de 1,30-1,70 m (Gornea, Hinova, Puținei, Nova Černa), 1,80-2,10

m (Tekija, Orșova, Capul Șabla), 2,20-2,50 m (Kula, Porečka Reka) și un maxim de 3,00 m (Mihai Bravu, deși este posibil să fie doar la nivel de fundații).

Din punct de vedere arhitectural aceste *quadriburgium* se încadrează atât în tipul 1 standard, cu patru turnuri de colț (Kula, Mihai Bravu, Orșova, Tekija, Puținei, Porečka Reka și "Orlandovci", ultimul ca o variantă cu turnurile adăugate într-o fază ulterioară), cât și în tipul 2, cu turnuri suplimentare plasate pe curține sau flancând poarta, precum și cu turnuri-poartă (Ravna, Nova Černa, Gornea, Hinova). O caracteristică demn de luat în seamă este lățimea mare a porții (acolo unde aceasta a putut fi cercetată): 3,00 m la Kula, 3,65 m la Hinova, 4,00 m la Porečka Reka, până la 5,55 m la Gornea. Turnurile sunt în general de formă pătrată, cu excepția celor de la Kula (rotunde), Mihai Bravu (evantai) și Tekija (romboidale).

Cronologia fortificațiilor de tip *quadriburgium* din sec. IV întâmpină o serie de dificultăți datorate lipsei unor elemente certe de datare și a unei insuficiente interpretări a materialului arheologic. Cu toate acestea, se pot schița trei mari etape de construcție :

I – Perioada Tetrarhiilor (293-308/311): în stadiul actual al cercetărilor, singura fortificație de tip *quadriburgium* care poate fi datată aproape cu certitudine în această perioadă este cea de la **Kula** (Nr. 66). Datarea este asigurată mai mult de trăsăturile arhitectonice și de poziționarea în teren (pe drumul dintre *Bononia* și *Felix Romuliana*). Arheologia nu a oferit un *terminus post quem*, singurele indicii fiind monedele de la Maximianus, Galerius și Maximinus Daza (la care s-ar putea adăuga o parte dintre cele șapte exemplare din sec. III, probabil aflate în circulație și în perioada tetrarhică). Comparându-l cu alte *quadriburgia* cercetate arheologic sau doar identificate pe teren se poate observa că cel de la Kula iese din tiparul obișnuit pentru fortificațiile de acest tip. În Orient fortificațiile de pe *Strata Diocletiana* sunt în majoritate cu turnuri de colț în formă de evantai sau pătrate. Cele mai apropiate analogii din punct de vedere al arhitecturii se regăsesc în provinciile Dacia Ripensis și Moesia Prima, dar la fortificații de dimensiuni mai mari. În primul rând, turnurile de colț rotunde de mari dimensiuni (la Kula au 12,50 m în diametru) sunt specifice palatelor fortificate de la Gamzigrad (*Felix Romuliana*) și Vrelo-Šarkamen, dar și fortificației de la *Bononia*, adică exact acelora aflate pe drumul pe care este plasat *quadriburgium*-ul de la Kula sau în teritoriul limitrof. Tot cu turnuri de colț rotunde sunt dotate și zidurile de incintă târzii de la Hârlec (*Augustae*) și Čezava (*Novae*).

Alte fortificații susceptibile de a fi datate în perioada Tetrarhiilor sunt cele de la **Ravna** (Nr. 12) și **Mircea Vodă** (Nr. 88), prima pe baza materialului numismatic, cea de-a doua pe baza descoperirilor de teren și a planului regulat cu turnuri de colț rotunde, foarte apropiat de cel de la Kula.

II – Epoca lui Constantin și a urmașilor (308/311-340/350): Chiar dacă lipsesc deocamdată date concrete privind stratigrafia și materialul arheologic, cel mai apropiat de o datare în vremea lui Constantin este fortificația de la **Mihai Bravu** (Nr. 87), care se aseamănă din punct de vedere arhitectural cu o serie de fortificații care se datează cel mai probabil în această epocă. Este vorba mai întâi de unele *quadriburgia* de pe *Strata Diocletiana* care se disting prin turnurile de colț în formă de evantai, precum Khan el-Qattar, Khan al-Hallabat și mai ales Qusair as-Saila (*Tetrapyrgium*), acesta din urmă, singurul care a beneficiat de o cercetare arheologică sistematică, fiind datat pe baze stratigrafice în vremea lui Constantin (primele monede 317/320). Apoi, o analogie aproape identică există pe limesul provinciei Valeria, la Visegrad-Gizellamajor, un *quadriburgium* recent cercetat, datat larg în prima jumătate a sec. IV. Un indiciu de datare ar putea fi forma turnurilor-evantai întâlnită la aceste construcții, cu frontul arcuit foarte larg și cu un interior destul de spațios.

Alte trei fortificații au fost datate de descoperitori în timpul domniei lui Constantin, însă cercetările sunt insuficiente pentru un verdict definitiv : **Capul Șabla** (Nr. 58 A), care poate fi însă și mai târziu, **Puținei** (Nr. 64), care se bazează pe activitatea nord-dunăreană a împăratului, și **Nova Černa** (Nr. 39 A), corect interpretat de S. Torbatov ca o fortificație anterioară *castellum*-ului din sec. VI, dar care nu are din păcate elemente de datare foarte clare. Acesta din urmă se caracterizează din punct de vedere arhitectural prin prezența unui turn intermediar de formă dreptunghiulară și mai ales prin pilaștri care alcătuiesc fața interioară a incintei, modalitate întâlnită la fortificații din perioada Tetrarhiei sau din timpul lui Constantin (Qasr Bshir, Eining, Sapaja - Nr. 3, Sliven), dar și la o serie de construcții

minore din vremea lui Anastasius (Trajanova Vrata-"Markova Mehana" – Nr. 71, Kuçuk Bedesten – Nr. 100) sau de la începutul domniei lui Justinian (El-Anderin).

Cât despre un grup de fortificații din zona Porților de Fier – **Gornea** (Nr. 5), **Hinova** (Nr. 23) și tandemul **Orșova** (Nr. 18) - **Tekija** (Nr. 17) – pentru care autorii cercetărilor au propus o datare în epoca Tetrarhiei, la o analiză mai atentă a contextului în care apar, a detaliilor de construcție și a materialului arheologic și numismatic, se poate postula mai degrabă o datare în ultimii ani ai domniei lui Constantin (post 332) sau în timpul urmașilor acestuia (337-350). La Gornea clamata lipsă a monedelor tetrarhice printr-o "criză monetară" este contrazisă de situația de la *Dierna* (unde apar 17 exemplare din perioada 294-313), iar faptul că circulația monetară este frecventă abia după 337 conduce către o datare în vremea lui Constantin sau a urmașilor direcți. La Hinova moneda Maximian găsită în zidul unei barăci nu poate fi considerată decât un *terminus post quem* pentru datarea momentului de construcție. Analiza materialului numismatic relevă o discrepanță majoră între perioada 294-330 (deci peste 30 de ani), cu doar 6 exemplare, și perioada de după 330 (cu 26 exemplare între 330-337, 17 exemplare din anii 337-341, alte 26 exemplare din anii 341-346, deci 69 de monede într-o perioadă de 17 ani). Cele două *quadriburgia* au în comun și un plan asemănător, cu turnuri de poartă (la Hinova în plus un turn intermediar) și turnuri de colț cu intrare de tip lateral. Având în vedere aceste observații, se poate presupune că cele două fortificații nord-dunărene sunt construite în aceeași vreme, cel mai probabil după încheierea *foedus*-ului cu goții în anul 332.

Fortificațiile de la Tekija și Orșova, situate una în fața celeilalte, prezintă clare asemănări din punct de vedere al arhitecturii, singura deosebire fiind forma romboidală la Tekija, impusă de situația din teren. Elemente clare de datare sunt monedele descoperite în contexte stratigrafice la Orșova (frecvență mare între anii 337-346) și cărămizile ștampilate tipice epocii lui Constantius II (dintre care unele *in situ* în zidurile fortificației de la Tekija).

III – Epoca Valentinian I/Valens (364-378) : Spre deosebire de situația din alte provincii, pe teritoriul diocazelor Dacia și Thracia nu există deocamdată date cronologice pentru vreo construcție *a fundamentis* în această perioadă. Singura propunere de datare în această perioadă (dar fără dovezi pertinente deocamdată) este pentru fortificația de la Medvedja (Nr. 63), care ar închide între zidurile ei o *mansio* din epoca constantiniană.

2. *Quadriburgia* din secolul al VI-lea

Un grup masiv de fortificații balcanice se individualizează clar prin arhitectură și dimensiuni de *quadriburgia* din sec. IV. Cercetările arheologice, între care cele din zona Porților de Fier joacă un rol de prim ordin, au adus probe suficiente pentru încadrarea cronologică a acestora în sec. VI. Sunt cu certitudine datate în această epocă 16 fortificații. Repartiția geografică este în favoarea fortificațiilor de pe limesul danubian – 9 exemplare, care demonstrează o remarcabilă unitate stilistică, cu mici variațiuni de plan și arhitectură: **Dobra-„Saldum”** (Nr. 7), **Malo Golubinje** (Nr. 14 B), **Hajdučka Vodenica** (Nr. 16 B), **Kladovo-„Donje Butorke”** (Nr. 22 B), **Rtkovo-„Glamija”** (Nr. 24 B), **Milutinovac** (Nr. 26), **Ljubičevac** (Nr. 27 B), **Ušće Slatinske reke** (Nr. 29 B), **Radujevac** (Nr. 34). Pe litoralul vest-pontic se cunosc deocamdată două fortificații: **Ovidiu** (Nr. 54) și **Škorpirovci** (nr. 60). În interiorul provinciilor au fost cercetate fortificațiile de la **Pirdop** (Nr. 72), **Djadovo** (Nr. 97), **Ljubeno** (Nr. 99), **Kuçuk Bedesten** (Nr. 100) și **Büyük Bedesten** (Nr. 101), pentru unele dintre ele avansându-se ipoteza construcției chiar de la sfârșitul sec. V.

Alte trei fortificații, cărora le lipsesc elemente certe de datare, au caracteristici apropiate de cele de mai sus și pot fi considerate contemporane: **Sip** (Nr. 20), **Ostrovul Mare** (Nr. 33), **Vidrovgrad** (Nr. 65). De asemenea, **Ravna** (Nr. 12) și **Tekija** (Nr. 17) sunt singurele fortificații de tip *quadriburgium* din sec. IV cunoscute până în prezent care cunosc o refacere masivă în epoca lui Justinian, prima prin îngroșarea incintei la interior și noi turnuri de colț, a doua prin dublarea grosimii incintei și a turnurilor la exterior.

Aceste fortificații se diferențiază de *quadriburgia* din sec. IV prin mai multe detalii de planimetrie, tehnică de construcție și arhitectură. Cele mai importante sunt:

- preferința pentru planul dreptunghiular;

- suprafața intramurană mai mare ;
- scară de acces la partea superioară a incintei realizată pe îngroșări ale uneia sau mai multor cortine;
- turnurile cu intrare în formă de culoar cu anticameră;
- poarta plasată pe prima treime din lungimea unei cortine, mai aproape de un turn de colț.

Cele mai multe dintre fortificațiile nou construite în sec. VI (13 ex.) au un plan dreptunghiular. O analiză modulară a fortificațiilor din zona limesului Porților de Fier a demonstrat că măsura de bază folosită la trasarea planului este piciorul bizantin (31,25 cm) sau un modul de 5 picioare (adică 156,26 cm, corespunzând cu doi pași romani).

Acolo unde este adoptat planul pătrat (sau aproape pătrat) – Hajdučka Vodenica, „Donje Butorke”, Ljubičevac - avem de-a face cu acele cazuri în care vechi *burgi* din sec. IV sunt înconjurați de fortificații de tip *quadriburgium*. Se poate observa că planul vechiului *burgus* (tipul cu *tetrapylon*, de formă pătrată, c. 20 x 20 m) funcționează ca un jalon pentru trasarea incintei noilor fortificații.

Suprafețele interne sunt în general mai mari decât la exemplarele din sec. IV. Cel mai mic este fortul de la Sip (0,09 ha), care apare în condiții topografice speciale, apoi avem un grup cu suprafețe cuprinse între 0,14-0,18 ha (Dobra-„Saldum”, Pirdop, Hajdučka Vodenica și cele două fortificații de pe Zidul cel Lung). Cele mai multe (9 ex.) au suprafețe cuprinse între 0,22-0,30 ha și apar îndeosebi în zona limesului Porților de Fier, iar exemplarele mari (între 0,35-0,41 ha) sunt plasate în afara limesului și au instalații defensive suplimentare precum turnurile-poartă sau turnurile intermediare.

Grosimea incintei este în general mai mare decât la *quadriburgia* din sec. IV. Cele mai multe au în elevație o grosime cuprinsă între 1,90/2,00 – 2,20/2,30 m, adică 6-7 picioare bizantine. Dacă la *quadriburgia* din sec. IV elevația incintei rar depășește grosimea de 2,00 m (Porečka reka, Orșova, Kula, Mihai Bravu), în cazul celor din sec. VI există foarte puține exemple cu o lățime sub 1,90 m. Una dintre aceste excepții este Pirdop (1,60-1,70 m), care apare în alte condiții decât cele strict militare, având rol de *peribolos* pentru o bazilică creștină.

Arhitectura incintei se caracterizează printr-un element întâlnit exclusiv în această perioadă și anume îngroșarea uneia sau mai multor cortine la interior pentru susținerea unei scări de acces la partea superioară a zidului, cu trepte plasate la ambele capete, mai rar doar la un singur capăt. În majoritatea cazurilor, această îngroșare este plasată pe centrul cortinelor și face corp comun cu incinta. Această îngroșare pentru scară de acces pare a fi un specific balcanic și apare atât la fortificațiile noi, cât și la refacerile *a fundamentis* ale celor mai vechi: *Karasura*, Caricin Grad (acropola), *Pautalia* (acropola), *Scupi* („Kale”), Madara, Kamen Brijag, Sveti Nikola, *Dionysopolis* (fortificația târzie din cartierul „Horizont”), *Novae-Čezava*, fiind mai rar întâlnit la fortificații noi din Africa (*Madauros* – faza abandonată, *Ammaedara*) sau Orient (*Resafa*).

Turnurile de colț cele mai uzitate la *quadriburgia* balcanice din sec. VI sunt cele de formă circulară, care se remarcă prin diametrul sensibil mai mic decât al celor din sec. IV (vezi cazul Kula). O trăsătură distinctivă a acestor turnuri este maniera de construcție a intrării. Aceasta este plasată pe o fundație foarte lată (diagonala care unește colțurile a două cortine) și realizată sub formă de culoar cu două compartimente distincte: o anticameră mai largă (1,80-2,00 m), de plan dreptunghiular (Ovidiu, Milutinovac) sau, mai frecvent, semicircular („en entonnoir”, la aproape toate exemplarele de pe limesul danubian, dar și pe litoral, la Škorpilovci), apoi intrarea propriu-zisă, mult mai strâmtă (1,20-130 m). Analogiile pentru acest tip de intrare sunt de găsit în fortificații urbane sau militare din Balcani (*Scupi*-„Kale”, *Justiniana Prima*, *Karasura*) sau în Africa de Nord (aici mai ales la turnuri dreptunghiulare sau pătrate: *Thamugadi*, *Anastasiona*, *Thamallula*). În unele cazuri („Saldum”, Milutinovac, Ušće Slatinske reke) aceste turnuri de colț apar sub forma unui monolit de zidărie, cauza principală fiind instabilitatea terenului datorită apropierii de Dunăre. Se poate presupune că aceste turnuri-monolit erau locuite la etaj, iar accesul se făcea pe la partea superioară a incintei.

Mai rar în zona balcanică (și exclusiv în interiorul provinciilor sau pe litoralul pontic) sunt folosite la colțuri turnurile de formă pătrată (Kuçük Bedesten, Büyük Bedesten, Vidrovgrad) sau dreptunghiulare (Pirdop, Djadovo ?, Ljubeno, Ovidiu). La unele turnuri dreptunghiulare (Ovidiu, Ljubeno) intrarea este realizată tot sub formă de culoar cu anticameră. Cele două exemple se

remarcă și prin poziționarea inedită a acestor turnuri: la Ovidiu una din laturile turnului este în prelungirea curtinei (o manieră aproximativ asemănătoare la Kuçuk Bedesten), iar la Ljubenovo singurul turn dreptunghiular are frontul principal paralel cu linia diagonalei care unește colțurile curtinelor. Ambele situri folosesc la colțuri o combinație de turnuri rotunde și dreptunghiulare. Turnurile de la Pirdop au intrare de tip lateral, de-a lungul unei curtine. Aceeași situație este și la Djadovo, cu deosebirea că aici turnurile dreptunghiulare sunt transformate în pentagon prin adăugarea pe frontul principal a unei zidării de formă triunghiulară.

Un tip de turn de colț mai rar întâlnit este cel dreptunghiular cu front absidat, precum cel care apare în colțul de NE al fortificației de la Dobra-„Saldum”. Chiar dacă unii autori se îndoiesc de caracterul creștin al absidei (aici orientată spre est), nu trebuie exclusă ipoteza folosirii acestuia ca o capelă. Un turn identic, plasat însă pe mijlocul unei curtine, apare la Kladovo-„Donje Butorke”. Același caracter poate fi atribuit și unuia dintre turnurile de colț absidate de la Ravna (faza de sec. VI).

Fortificațiile care folosesc și turnuri intermediare nu sunt prea numeroase. De obicei, acestea sunt de formă dreptunghiulară sau pătrată și de multe ori sunt construite în scopul ranforsării și asigurării stabilității unei curtine expuse instabilității terenului. Exemple în acest sens sunt *quadriburgia* de la Milutinovac și Ušće Slatinske reke (ambele cu turnuri monolit), dar și la Radujevac. Turnuri dreptunghiulare intermediare apar și în faza de sec. VI de la Ravna, precum și pe două cortine ale fortificației de la Ljubenovo.

Un turn tipic sec. V-VI este cel pentagonal, care apare forma sa clasică la două fortificații de tip *quadriburgium* de pe frontiera dunăreană: Hajdučka Vodenica (probabil adosat într-o fază ulterioară momentului de construcție) și Ostrovul Mare. Tot o formă pentagonală au și turnurile de colț de la Djadovo, aici însă obținute prin lipirea de frontul turnurilor dreptunghiulare a unei mase de zidărie de formă triunghiulară. Turnurile pentagonale apar frecvent la fortificațiile balcanice din perioada Anastasius-Justinian, dar și în Orient.

Poarta de acces este de cele mai multe ori sub forma unei simple deschideri în cortină. Turnurile-poartă sunt puțin utilizate la fortificațiile balcanice. Singurele exemple sunt cele de la Škorpilovci (formă dreptunghiulară), Djadovo (amenajat în două faze) și Ravna (moștenită din sec. IV). Mult mai frecvent apar turnuri-poartă la fortificațiile din Africa de Nord (*Madauros, Anastasiana, Tubunae, Thamugadi*), dar și în Siria (El-Anderin) și Palestina (Avdat).

În ceea ce privește poarta simplă, o caracteristică tipică fortificațiilor balcanice de tip *quadriburgium* din sec. VI este plasarea acesteia pe o treime din lungimea unei curtine, mai aproape de unul dintre turnurile de colț. Exemplele cele mai clare sunt oferite de fortificațiile de la Dobra-„Saldum”, Hajdučka Vodenica, Tekija (faza de sec. VI), Ovidiu, Ljubenovo, Pirdop. Lățimea acestei intrări este în medie de 2,50 m (Ovidiu, „Saldum”) sau este realizată în stilul cu anticameră, la fel ca intrările în turnuri (Hajdučka Vodenica, Ljubenovo, Tekija). Poartă plasată pe centrul unei curtine întâlnim doar la Ravna (dar moștenită din faza de sec. IV, cu forma de turn-poartă) și la forturile de pe Zidul lui Anastasius.

Cât despre organizarea internă a spațiului se poate trage concluzia că, spre deosebire de situația din *quadriburgia* de sec. IV, fortificațiile din sec. VI sunt foarte sărace în edificii intramurane. Pe limesul danubian cercetările efectuate în *quadriburgia* din sec. VI nu au oferit nici o construcție din piatră la interior, ci doar urmele unor amenajări din materiale ușoare (lemn). Situația e ceva mai bună pe litoral și în interior, unde apar unele construcții adosate incintei (Ovidiu, Ljubenovo), fără a mai vorbi de prezența bazilicilor la Pirdop și Škorpilovci. Explicația lipsei construcțiilor intramurane a fost explicată de unii cercetători prin necesitățile de ordin tactic sau prin folosirea în scop de refugiu pentru un număr cât mai mare de persoane.

Pe baza acestor observații de detaliu și a rezultatelor cercetării arheologice se confirmă existența unui tip de *quadriburgium* din sec. VI, diferit în multe aspecte de tipul clasic din sec. IV. În stadiul actual al cercetărilor se poate preciza că primele *quadriburgia* „bizantine” sunt opera lui Anastasius (vezi cele două forturi de pe Zidul cel Lung, Pirdop, poate și Djadovo, fortificații situate mai ales în interiorul provinciilor). Un program constructiv de amploare și chiar un prototip arhitectonic nou este introdus în epoca lui Justinian, mai ales pe limesul danubian și pe litoralul vest-pontic.

Un aspect care merită subliniat este **sucesiunea burgus (sec. IV) – quadriburgium (sec. VI)**, observată foarte clar pe sectorul de limes din zona Porților de Fier, care atestă masiva operă de reconstrucție a frontierei din timpul lui Justinian. Situația trebuie să fi fost aceeași și în alte sectoare ale limesului, deoarece Procopius menționează mai multe asemenea vechi turnuri înlocuite de fortificații puternice. Chiar dacă nu pe același model, o asemenea situație se pare că există și în Africa, la Loth Bordj, unde un *quadriburgium* de 40 x 40 m, cu turnuri de colț rectangulare, înconjoară o clădire de 12 x 15 m care ar putea fi acel *burgus speculatorius* construit în vremea lui Caracalla.

Cercetările arheologice au evidențiat unele **tentative de construcție abandonate**. Cazul cel mai elocvent este fortificația de la Ovidiu (Nr. 22), dar aceeași ipoteză este lansată și pentru cea de la Rtkovo-„Glamija” (Nr. 24 B). Astfel de tentative abandonate la nivel de fundații sunt documentate și în alte regiuni. În Numidia, fortificația de la *Madauros* a fost gândită inițial ca un *quadriburgium* de plan dreptunghiular, după cum o dovedește colțul de vest al acestuia, cu turnul și curtile adiacente, una dintre ele fiind prevăzută și cu îngroșare pentru scara de acces. La un moment dat, probabil chiar în timpul lucrărilor de construcție, planul este schimbat în favoarea unei incinte mai mici, care încorporează hemiciclul vechiului teatru roman.

2.4. Fortificații de tip **CASTELLUM** minor

Aceste fortificații se prezintă sub o varietate de forme și închid suprafețe cuprinse între 0,06 ha (Bosman) și 0,85 ha (Kostinbrod). Pe baza formei generale se pot distinge două mari categorii: fortificațiile de plan rectangular și cele poligonale. La fiecare dintre acestea există diverse variante de plan, determinate îndeosebi de forma terenului pe care sunt amplasate. O a treia categorie este reprezentată de unele fortificații cu planul triunghiular.

Fortificațiile de plan rectangular nu sunt foarte numeroase. Din cele cinci exemple identificate, două păstrează o organizare castrenșă aproape clasică (planul dreptunghiular): **Sapaja** (Nr. 3) și **Boljetin** (Nr. 11).

Chiar dacă cei mai mulți autori încadrează fortificația de pe insula Sapaja între cele de tip *quadriburgium*, cred că este mult mai rezonabil să fie plasat printre *castella*, cel puțin din două motive: mărimea apreciabilă (0,77 ha) și prezența unor turnuri intermediare la interior. O fortificație mai mare decât cea de la Sapaja este cunoscută la Viminacium (punctul “Mali Grad”), planul său fiind tot cu patru turnuri de colț, dar care evident nu putea avea aceleași funcții ca și un *quadriburgium* de mărime standard sau medie. În aceeași categorie se înscriu și unele dintre fortificațiile de pe limesul pannonic – Budapesta (*Contra Aquincum*), datat în perioada Tetrarhiei și Čortanovci (probabil aceeași perioadă), sau cele de pe frontiera orientală: Khan al-Manqoura, Khirbet el-Fityan și Umm el-Jimal. De asemenea, două fortificații egiptene, Qasr Qarun (*Dionysias*) și Tell el-Herr (*Magdolum*) pot fi încadrate în această tipologie, ca și o serie de fortificații din provinciile africane (Ain Schkour, Sidi Moussa bou Fri, *Tabernae*, M’doukal și Bourada). Toate au în comun suprafața mai mare decât cea a fortificațiilor de tip *quadriburgium* (peste 0,50 ha, ajungând până către limita de 1 ha care le desparte de fortificațiile mijlocii). Dacă se încearcă identificarea unor repere cronologice pentru aceste fortificații care fac trecerea de la *quadriburgia* la fortificațiile de mărime mijlocie ajungem la concluzia că cele mai multe se datează în perioada Tetrarhiei (Khirbet el-Fityan, Umm el-Jimal, M’doukal, Tell el-Herr și foarte probabil Qasr Qarun) sau cel târziu în vremea lui Constantin (*Tabernae*, Bourada și foarte probabil Khan al-Manqoura). Datarea în perioada severică (anii 205-215) propusă de M. Euzennat pentru cele două fortificații din Mauretania Tingitana (Ain Schkour și Sidi Moussa bou Fri) rămâne să fie confirmată de eventuale cercetări arheologice. Exemple târzii sunt două fortificații construite de Justinian în Africa – Timgad (*Thamugadi*) și Tobna (*Tubunae*) – care ilustrează foarte bine evoluția fortificațiilor de tip *quadriburgium* către o formă de *castellum* minor de plan regulat, cu turnuri plasate la colțuri și pe mijlocul curtelor.

În ceea ce privește fortificația de la Boljetin, aici ne aflăm în fața unui exemplu clar de evoluție de la un castru de mici dimensiuni din epoca romană timpurie (c. 60 x 50 m) către o fortificație tipic târzie (care ar putea fi încadrată chiar și în categoria *quadriburgium*). Aceasta s-a produs cel mai probabil în epoca lui Constantin, când la cele patru colțuri au fost plasate turnuri în formă de potcoavă sau

evantai, iar două dintre porți au fost închise cu turnuri dreptunghiulare. Procedeul este foarte bine cunoscut mai ales în cazul castrelor auxiliare de pe diferitele sectoare ale limesului danubian.

O a doua categorie de fortificații cu planul rectangular este constituită de cele descoperite la **Nova Černa** (Nr. 39 B) și **Capul Șabla** (Nr. 58 B), ambele datate în vremea lui Justinian, precum și cea de la **Sopot-„Hissarlâk”** (Nr. 96), a cărei încadrare cronologică este ceva mai largă (sec. V-VI). Pentru primele două, situate pe limesul danubian și, respectiv, pe litoralul vest-pontic, există dovada că sunt construite pe locul unor fortificații de tip *quadriburgium* din sec. IV, ceea ce înseamnă că își păstrează caracterul de fortificații cu rol militar. În cazul de la Sopot, unde datele arheologice sunt încă neclare, este foarte probabil să avem de-a face cu o fortificație rutieră, situată pe drumul care urma culmea sudică a Munților Haemus. Se remarcă la aceste fortificații continuarea utilizării turnurilor de colț (dreptunghiulare sau rotunde) și a turnurilor intermediare, dar și o anume dezorganizare a spațiului intramuran.

Fortificațiile de plan poligonal pot fi împărțite în două variante, în funcție de numărul curtinelor și de modul în care acestea sunt adaptate la forma terenului sau la elemente de arhitectură anterioare.

Distingem mai întâi fortificații care încearcă să păstreze o formă regulată, precum cele de la **Kostinbrod** (Nr. 70), **Bregovina** (Nr. 75), **Trajanova Vrata-„Markova Mehana”** (Nr. 71), **Debrene II** (Nr. 92) și probabil **Tvârdica** (Nr. 90). Primele patru exemple sunt bine datate în sec. VI, iar ultima, chiar dacă nu a beneficiat de cercetări arheologice, ar putea avea origini în sec. IV.

Fortificația de la Trajanova Vrata-„Markova Mehana” (Nr. 71), situată la granița dintre diocesele Thracia și Dacia, este un exemplu de post rutier militarizat. Construită cel mai probabil în vremea lui Anastasius, își găsește analogii de plan în Macedonia, la Korešnica-„Kula” (interesant că și aici este presupus toponimul *Stenes*, în legătură cu un zid-baraj situat în apropiere de granița dintre provinciile Macedonia Prima și Macedonia Secunda). Kostinbrod (*Kratiskara*) este una dintre noile fortificații construite în epoca lui Justinian peste ruinele unei reședințe imperiale din epoca lui Constantin cel Mare, la care se observă integrarea unuia dintre edificiile anterioare, de unde și devierea de la planul regulat. Astfel de situații sunt întâlnite frecvent în Africa bizantină, unde foarte multe dintre fortificațiile lui Justinian sunt construite pe ruinele vechilor orașe romane, adaptând la noua arhitectură edificiile anterioare. Tot în perioada lui Justinian sunt ridicate și forturile de la Bregovina și Debrene II, care se individualizează prin prezența unei bazilici creștine adosate zidului de incintă.

Fortificația de la Tvârdica, are o formă trapezoidală, bine atestată în alte provincii mai ales pentru sec. IV, atât în perioada Tetrarhiei (Passau-Instadt), cât și în epoca Valentinian/Valens (Altrip).

A doua variantă este dată de fortificațiile care se adaptează în totalitate la forma terenului, precum cele de la **Dunavățu de Jos** (Nr. 51) și **Obročiste** (Nr. 91), ambele cu două sau trei cortine drepte și o alta care urmărește forma terenului, sau cele de la **Mineralni Bani** (Nr. 98), **Gorno Svilar** (Nr. 81) și **Zelenikovo** (Nr. 83), care se adaptează cu totul formei terenului.

Castellum-ul descoperit la Dunavățu de Jos (Nr. 51) este reprezentativ pentru construcțiile militare din perioada lui Valens. Remarcăm prezența masivelor turnuri de poartă în formă de U, ca o reminiscență a arhitecturii militare din perioada Diocletian-Constantin și adaptarea unei cortine la configurația terenului. Fortificația de la Obročiste, situată la granița de sud a provinciei Scythia, cu turnuri rotunde plasate la două colțuri și un altul intermediar, nu are deocamdată elemente clare de datare. Fortificația de la Gorno Svilar, un poligon regulat (aproape de forma ovală) dotat cu cinci turnuri rectangulare, este încadrată cronologic de I. Mikulčić în sec. IV, iar cele de la Zelenikovo (cu șase turnuri rectangulare și având la interior o bazilică creștină) și Mineralni Bani (un pseudo-*quadriburgium*) au adus dovezi de datare în sec. VI.

Un tip de fortificație mai rar întâlnit și considerat de unii autori ca tipic epocii bizantine timpurii (sec. VI) este cel de formă triunghiulară. Cel mai cunoscut și cu o datare certă în sec. VI este *castellum*-ul de la Bosman (Nr. 8), ale cărui detalii constructive (în special forma turnurilor și îngroșările interioare) îl apropie foarte mult de fortificațiile de tip *quadriburgium* construite în același timp pe limesul Moesiei Prima și al Daciei Ripensis. În aceeași categorie ar putea fi incluse și fortificațiile, mai puțin cercetate arheologic, de la Insula Banului (Nr. 21), Brza Palanka-„Castellum III” (Nr. 28B), Insula Bisericuța (Nr. 53) și Ljubanci (Nr. 82). Planul este adaptat formei terenului în cele mai multe cazuri.

Nu se cunosc deocamdată analogii pentru fortificația de plan triunghiular în alte zone ale Imperiului, fiind cred un argument pentru datarea târzie și pentru un specific balcanic reprezentat de acestea. Este de altfel cunoscută recomandarea unui scriitor anonim din sec. VI (*Anonimus Byzantinus*) cu privire la construcția fortificațiilor de plan triunghiular, ca unele dintre cele mai eficiente în caz de asediu.

CONCLUZII

Studiul fortificațiilor minore din arealul balcano-dunărean, mai precis cel delimitat de diocezele Dacia și Thracia, constituie un demers necesar pentru cunoașterea arhitecturii militare din perioada romano-bizantină. Prezentul studiu a încercat să sistematizeze datele de care dispunem la ora actuală și să le compare cu situația din alte zone ale Imperiului târziu, scopul principal fiind acela de a preciza cronologia și trăsăturile arhitectonice ale fortificațiilor cu suprafața mai mică de 1 ha.

Alcătuiind o categorie aparte în peisajul foarte variat al construcțiilor civile sau militare din epoca Dominatului, aceste mici fortificații cunosc o frecvență extraordinară și se împart în patru mari categorii: *turres*, *burgi*, *quadriburgia* și *castella*. În ceea ce privește terminologia folosită de izvoarele antice, am văzut că în epoca romană târzie fortificații care prezintă un plan asemănător apar sub denumiri diferite, cazul cel mai elocvent fiind fortificația de tip *quadriburgium* de la Qasr Bshir, care apare în inscripția de fundația sub denumirea de *castra*.

Originile elenistice și romane timpurii ale celor patru tipuri sunt ilustrate de exemple numeroase din Orient sau Occident, în unele cazuri fiind vorba fără îndoială de o tradiție constructivă. În diocezele Dacia și Thracia

Turnurile de supraveghere sau semnalizare sunt frecvente atât în lumea elenistică, cât și în perioada Principatului. Dacă pentru cele de pe limes caracterul militar este foarte clar, pentru turnurile de tradiție elenistică, care apar și în izvoare de epocă romană, nu există încă un acord între specialiști, existând argumente atât în ceea ce privește caracterul militar, cât și pentru rolul de supraveghere a unor exploatari agricole civile. Inventarul turnurilor de epocă târzie din provinciile balcanice este deocamdată destul de sărac (11 exemplare), cercetarea arheologică axându-se mai puțin pe acest tip de fortificație. Alături de construcțiile romane timpurii reutilizate (cazul Lepenski Vir este cel mai edificator), care se caracterizează prin forma în general pătrată și prin dimensiunile reduse, apar o serie de turnuri noi, de regulă cu o suprafață interioară mai mare și cu o curte adăugată la exterior (model Pesača).

Denumirea de *burgus* apare pentru prima dată în inscripțiile din Thracia din vremea lui Antoninus Pius, iar arheologia a scos la lumină diverse modalități de construcție, atât din lemn, cât și din piatră. Inscripțiile din Africa cu privire la *burgus speculatorius* atestă relația dintre acest tip de fortificație și securitatea rețelei de drumuri. În legătură cu distincția care ar trebui făcută între simplul turn de supraveghere și o fortificație care poate fi numită *burgus*, am considerat că turnul de la „Kleiner Laufen”-Koblenz, care nu apare sub denumirea de *burgus* în inscripția de fundație, poate fi considerat un model pentru construcțiile minore aflate sub limita de circa 50 mp locuibile în interior, iar ceea ce depășește această limită să poată fi considerat *burgus*. Ca un argument în plus, un alt punct de referință este fortificația de la Višegrad-Kőbánya, explicit denumită *burgus* în inscripția de fundație din anul 372 și cu o suprafață de peste 50 mp.

Fortificațiile de tip *burgus* din provinciile balcanice (20 de exemplare) se pot împărți în cinci tipuri, în funcție de caracteristicile constructive: simplu (turn de dimensiuni mari, tip Hajdučka Vodenica), cu „turn” de colț plasat la interior (tip Zidinac), cu debarcader (tip Batin), cu *tetrapylon* și cu compartimentare interioară (tip „Topraichioi”). Cele mai importante sunt fortificațiile dotate la interior cu patru piloni de susținere (*tetrapylon*), care pot fi împărțite în două stiluri de construcție: primul se caracterizează prin pilonii în formă de L și prezența unor șanțuri de apărare la exterior (tip „Mora Vagei”), care se datează în perioada Tetrarhiei, al doilea are pilonii de formă rectangulară și este înconjurat de o incintă de piatră (tip Mihajlovac-„Blato”), fiind databil în epoca Valentinian I / Valens. La aceste două tipuri principale se pot adăuga unele variante precum burgul de la Rtkovo-

Glamija sau cel de la *Dinogetia*, acesta din urmă având mari șanse de a fi datat în epoca lui Constantin cel Mare. Analogiile acestor tipuri de burgi converg către zona occidentală a Imperiului, fiind construite atât pe limes, cât și în interiorul provinciilor, de-a lungul celor mai importante drumuri. Rolul lor în asigurarea controlului traficului este esențial, la acesta mai putând fi adăugat și rolul economic al celor situate în zona de frontieră. Identificarea unor construcții de pe limesul Porților de Fier cu toponime de sorginte germanică (*Halicaniburgu*, *Stiliburgu*) arată că la un moment dat (poate din vremea lui Theodosius I) acestea au fost utilizate de populații cu statut de *foederati*.

În ceea ce privește fortificațiile de tip *quadriburgium* este evidentă originea elenistică a acestora (*tetrapyrgion*). Având în vedere lipsa aproape totală a unor asemenea fortificații în epoca romană timpurie și faptul că primele exemple post-elenistice apar abia în epoca lui Diocletian, o serie de cercetători au constatat o influență directă din aria parthică și sasanidă. De aici și frecvența extraordinară a acestui tip de fortificație în Orient, unde acestea formează un sistem defensiv și rutier foarte bine organizat (vezi *Strata Diocletiana* sau *Via Nova Traiana*). În Occident fortificațiile de tip *quadriburgium* sunt mai puțin numeroase (poate și datorită lipsei unor cercetări mai ample), fiind prezente atât pe limes, cât și în interior și ilustrând o evoluție în timp, de la Diocletian la Valentinian I. Africa de Nord este o regiune bine cunoscută pentru *quadriburgia* construite în perioada revenirii bizantine sub Justinian, dar respectivele construcții sunt cunoscute mai mult din inscripțiile de fundație și planuri ridicate acum mai bine de 100 de ani și mai puțin în urma unor cercetări arheologice sistematice.

Dintre fortificațiile minore inventariate în cele două diocenze balcanice aflate în studiu, cele de tip *quadriburgium* dețin supremația cu 57 de exemplare. Strict tipologic, pot fi distinse două variante: tipul standard, cu patru turnuri de colț și poartă simplă, și tipul cu turnuri intermediare pe cortine sau cu turnuri de poartă. Deoarece această tipologie nu poate fi de nici un ajutor în precizarea cronologiei fiecărui caz în parte (având în vedere evoluția în timp a respectivelor modele), este mult mai elocvent un tablou cronologic bazat pe rezultatele oferite până în prezent de cercetarea arheologică, pe analiza tehnicii de construcție și a detaliilor de ordin arhitectonic și pe unele analogii cu alte exemple din Imperiu. Astfel, au fost departajate două mari tipuri cronologice de *quadriburgia*: cele specifice secolului al IV-lea și altele construite în secolul al VI-lea.

Fortificațiile de tip *quadriburgium* din secolul al IV-lea se pot individualiza prin următoarele caracteristici constructive: preferința pentru planul de formă rectangulară (cel mai adesea pătrat), suprafețele intramurane mai mici (o medie cuprinsă între 0,07 și 0,17 ha) și lățimea mare a porții (peste 3,00 m).

Descoperirile arheologice și numismatice permit identificarea a trei etape de construcție a acestor *quadriburgia* pe parcursul sec. IV. Prima etapă este epoca Tetrarhiilor (293-308/311), pentru care deocamdată singura certitudine rămâne fortificația de la Kula, a cărei ridicare ar putea fi pusă în legătură cu activitatea constructivă de amploare întreprinsă de Galerius în Dacia Ripensis. A doua etapă este reprezentată de epoca lui Constantin și a urmașilor săi (308/311-340/350), pentru care au fost puse în evidență trei momente importante. Mai întâi, fortificația de la Mihai Bravu, cu turnurile de colț în formă de evantai, ale cărei analogii aproape până la identitate cu unele fortificații datate în prima parte a domniei lui Constantin sunt edificatoare. Urmează apoi cele două capete de pod nord-dunărene de la Gornea și Hinova, a căror datare inițială în epoca Tetrarhiei este puțin credibilă (mai ales datorită lipsei circulației monetare în primele trei decenii ale sec. IV) și pentru care este mai probabilă o cronologie post-332. Ambele ar putea fi în legătură cu politica nord-dunăreană dusă de Constantin. În sfârșit, fortificațiile de la Tekija și Orșova, situate una în fața celeilalte și având trăsături constructive foarte apropiate, au oferit elemente de datare într-o perioadă mai târzie, probabil în vremea lui Constantius II. A treia etapă cronologică este epoca lui Valentinian I și Valens, pentru care nu avem deocamdată atestate clar construcții *a fundamentis*, ci doar refaceri.

Fortificațiile din secolul al VI-lea care pot fi încadrate în categoria *quadriburgium* sunt caracterizate prin mai multe trăsături arhitecturale, între care cele mai importante sunt: preferința pentru planul dreptunghiular, suprafața intramurană mai mare (o medie cuprinsă între 0,15-0,30 ha), îngroșarea uneia sau mai multor cortine la interior pentru scară de acces la partea superioară a incintei, turnurile

cu intrarea în formă de culoar cu anticameră, poarta „ascunsă” pe prima treime din lungimea unei cortine, mai aproape de unul din turnurile de colț. Aceste caracteristici se întâlnesc și la fortificațiile mari din această perioadă, semn că avem de-a face cu un model arhitectonic specific epocii. Se observă de asemenea că în interiorul acestor *quadriburgia* nu există prea multe construcții din piatră, uneori chiar deloc. Din punct de vedere al cronologiei absolute, sunt indicii de datare a unora dintre ele în perioada lui Anastasius (cele mai bune exemple fiind construcțiile care întăresc Zidul cel Lung), dar cele mai multe sunt încadrate în epoca lui Justinian, atât în zonele de frontieră, cât și în interior, de-a lungul arterelor principale de comunicație.

În cea de-a patra categorie de fortificații (*castellum* de mici dimensiuni) au fost incluse toate acele construcții care au o suprafață mai mică de 1 ha și al căror plan nu permite încadrarea în categoria *burgus* sau *quadriburgium*. Două mari grupe pot fi departajate în cadrul acestui tip. Mai întâi, fortificațiile de plan rectangular, care fie evoluează din castele de mici dimensiuni din epoca romană timpurie (Boljetin), fie sunt construcții noi (Sapaja în sec. IV, Nova Černa în sec. VI). Acestea din urmă se caracterizează prin suprafața mare (peste 0,75 ha) și prin prezența obligatorie a turnurilor intermediare. A doua grupă este reprezentată de fortificațiile cu plan poligonal, adaptat mai mult sau mai puțin la configurația terenului, cu forme extrem de variate. Între acestea se remarcă unele fortificații din sec. VI care integrează edificii aparținând unor structuri anterioare (Kostinbrod) și *castella* dotate cu bazilici creștine adosate zidului de incintă (Bregovina, Debrene II). Un tip de fortificație specific secolului al VI-lea este cel de formă triunghiulară, recomandat de altfel și de unii autori antici. Exemplul cel mai clar este fortul de la Bosman, care are elemente de arhitectură aproape identice cu cele ale *quadriburgia* din sec. VI construite pe limesul Porților de Fier.

Integrând rezultatele cercetării fortificațiilor minore în tabloul cronologic al construcțiilor defensive din epoca romano-bizantină, rezultă că în epoca Tetrarhiilor sunt construite primele fortificații de tip *quadriburgium* din zona balcanică, precum și *burgi* cu *tetrapylon* în formă de L și șanțuri de apărare la exterior. Epoca lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi este mult mai bine atestată prin construcții minore, mai ales prin *quadriburgia* plasate la nord de Dunăre, dar și prin unele fortificații rutiere din interiorul provinciilor. Tot începând cu această perioadă apar și *castella* de dimensiuni reduse, fie de plan rectangular clasic, fie poligonale. Perioada Valentinian I – Valens se caracterizează prin revenirea la construcția de *burgi* cu *tetrapylon* (acum cu piloni de formă pătrată și cu incintă exterioară), precum și prin apariția unor fortificații de plan poligonal, adaptate formei terenului. Între ultimul sfert al sec. IV și sfârșitul sec. V nu se cunosc deocamdată fortificații minore clar databile. În cadrul efortului constructiv din prima jumătate a sec. VI, început de Anastasius și continuat de Justinian, se constată și o frecvență deosebită a micilor fortificații, cel mai important aspect fiind reluarea construcției de fortificații de tip *quadriburgium*, unele dintre ele înconjurând vechi *burgi* din sec. VI, altele fiind construite pe ruinele unor edificii din perioadele anterioare. O categorie aparte este constituită acum de fortificațiile care asigură securitatea unor bazilici creștine sau a unor comunități monastice. Faptul că în această vreme avem de-a face cu unul dintre cele mai mari programe constructive cunoscute de regiunea balcanică este deja o realitate care nu poate fi contestată, iar inscripția lui Viktorinos demonstrează caracterul unitar al acestuia, fiind aplicat în toate provinciile din Illyricum și Thracia.